

תקרית הלוויות: יהודי תוניס במעבר לשלטון קולוניאלי

Author(s): ירון צור

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשס"א), pp. 73-102

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040704>

Accessed: 28/11/2011 07:50

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תקרית הלוויית: יהודי תוניס במעבר לשלטון קולוניאלי

מאת ירון צור

תולדות יהודי תוניסיה תוארו לראשונה כבר בשלהי המאה הי"ט. תקופת המעבר שלהם משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון צרפתי-קולוניאלי צוירה במונחים חיוביים ביותר, ברוח ההשקפה שאפיינה את ההיסטוריוגרפיה של יהודי ארצות האסלאם בראשיתה.¹ גם חיבורים מאוחרים יותר קיבלו בעיקרו של דבר השקפה זו ולא התעכבו על המשבר במעבר משלטון מוסלמי לשלטון אירופי. בעיקרו של דבר התקבלה התפיסה שהמשטר בתוניסיה המוסלמית התדרדר ולא הצליח לחלץ את העוצרות² מן המשבר הכלכלי שהיא נקלעה לתוכו ואף לא להבטיח את שלום נתיניה. במיוחד סבלו מכך היהודים, ולכן הם ניסו למצוא מפלט מן העיוותים של הממשל ושל מערכת המשפט המקומית דרך החסות הקונסולרית האירופית, עוד לפני בוא הצרפתים. אמנם, ההיסטוריוגרפיה לא התעלמה מן הפרק הרפורמיסטי בתולדותיה של תוניסיה ומן הניסיונות לשפר את מעמד היהודים במדינה המוסלמית הטרומ קולוניאלית, אך היא הבליטה את יחסי התלות הגוברים והולכים של היהודים במעצמות. על כן היה מקובל שהיהודים קיבלו בברכה את ההשתלטות הקולוניאלית על הארץ והיתה לה השפעה חיובית מיידית עליהם, גם אם במעמד המשפטי לא חל כל שינוי.³

המחקרים האחרונים, גם פרי עבודותיהם של היסטוריונים תוניסאים, אכן מלמדים על קשייהם המיוחדים של היהודים בתקופה הסמוכה לכיבוש הצרפתי, ועל רקע הניסיונות לרפורמה בממשל המוסלמי דווקא.⁴ ואולם, המפגש בין היהודים המקומיים לכובשים הצרפתים

- * מאמר זה מוקדש לזכרו של ד"ר יצחק אברהמי, ממפילי הדרך לחקר תולדות היהודים בתוניסיה.
- 1 D. Cazès, *Essai sur l'histoire des Israélites de Tunisie depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'établissement du protectorat de la France en Tunisie*, Paris 1888, p. 167
 - 2 המדינה התוניסאית נשלטה להלכה בידי שושלת וסלים של הסולטאן העות'מאני ועל כן כונתה בכינוי עוצרות (Régence, Regency) ולא בכינוי ממלכה.
 - 3 ראו, למשל, בחיבור המסכם (בשעתו) של ח'ז' הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה, ב, עמ' 161–162; וכן בחיבור האחרון והמקיף ביותר על יהודי תוניסיה: P. Sebag, *Histoire des Juifs de Tunisie des origines à nos jours*, Paris 1991, p. 135
 - 4 R. Ben Rejeb, 'Les Juifs de Tunisie à l'époque précoloniale à travers les fonds des Archives Nationales Tunisiens', *Histoire communautaire, histoire plurielle: la communauté juive de Tunisie. Actes du colloque de Tunis organisé les 25–26–27 février 1998 à la Faculté de la Manouba*, [Tunis] 1999, pp. 72–74; A. Larguèche, 'La communauté juive à l'époque Housseïnte: unité, contrastes et relations inter-communautaires', *ibid.*, pp. 175–177; idem, *Les ombres de la ville: Pauvres, marginaux et minoritaires à Tunis (XVIIIème et XIXème siècles)*, [Tunis] 1999, pp. 370–382

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סו (תשס"א)]

לא היה קל ופשוט. במאמר זה ברצוני לתרום לחקר מפגש זה מתוך עיון בפרשה אחת, תקרית הלוויית. מדובר בהתנגשות אלימה בין היהודים למשטרת תוניס בשנת 1887, כשש שנים לאחר ההשתלטות הצרפתית על הארץ. תקרית הלוויית התחוללה על רקע ניסיונותיהם של השלטונות לעשות תיקונים בשירותים העירוניים, תיקונים שהקיפו גם את שירותי הקבורה, ברוח אירופית מודרנית. פרשה זו נגרמה הן בשל אינטרסים חומריים ופוליטיים של אנשי הקהילה היהודית והן בשל ניסיונות לשינוי תרבותי.

תקרית הלוויית כתוניס מצטרפת לשורה של פרשיות בשאלת היחס למתים שליוו את ניצני המודרניזציה בקהילות היהודיות בעולם כולו. שורשי שכיחותן של הפרשיות טמונים הן במלחמת התרבות שליוותה את התפשטות המודרנה בכל אתר ואתר והן במעמד הרגיש של הטיפול במתים ברוב התרבויות והחברות. לציבור המסורתי היה קשה להבליג על שינוי תרבותי בתחום מקודש זה ועל כן התעוררו מאבקים רבים סביבו. ואולם, המאבקים התנהלו על רקע הנסיבות המיוחדות לכל מקום ומקום. העיון בתקרית הלוויית יכול לשמש אפוא צוהר להכרות עם הנסיבות המיוחדות של יהודי תוניס במעבר מן הסדר התרבותי והכלכלי הישן לסדר הקולוניאלי החדש.

אין צריך לומר שבעיות היסוד שהטרידו את יהודי תוניס במעבר זה נגעו במידה זו או אחרת לכל יהודי הערים בארצות האסלאם שבאו במגע ישיר עם השלטון הקולוניאלי. ואולם, במאמר זה ברצוני לצייר את הפרשה התוניסאית בלבד, שהיא כשלעצמה עשירה ומורכבת דיה.

א

הרקע הכלכלי והתרבותי של יהודי תוניס בראשית השלטון הצרפתי לא היה עשוי מקשה אחת.⁵ המיעוט היהודי בעיר מנה בכללותו כשלושה-עשר אלף נפש. רוב היהודים נמנו עם עדת הרוב המקומית, התוואנסה, דהיינו אנשי תוניס. יהודים אלה היו דוברי ערבית ונחשבו לצאצאיה של יהדות תוניסיה עתיקת היום. רובם היו בעלי מלאכה וסוחרים זעירים, שהתפרנסו מן המערכת הכלכלית המקומית, ה'ילידה' (indigène) במונחים הקולוניאליים. בראש התוואנסה עמדו מספר משפחות שנמנו דורות רבים עם העילית האדמיניסטרטיבית של העוצרות והתמחו בתכירות ובניהול ענייני האוצר. בלטה ביניהן משפחת שמאמא, שהעומד בראשה, הקאיד נסים שמאמא, ברח לאיטליה באמצע המאה הי"ט ועמו הון רב.⁶

5 למבטים כלליים ושונים על יהודי תוניסיה בתקופה זו ראו: י' צור, 'יהודי תוניסיה בשלהי התקופה הטרום-קולוניאלי', מקדם ומים, ג (תש"ן), עמ' 113-77; סבג (לעיל, הערה 3), עמ' 79-108; Larguèche, *Les ombres* (לעיל, הערה 4), עמ' 369-383.

6 הקאיד הוריש את הונו לאחזים מבני משפחתו והם הצטוו להקצות מחלקם בירושה סכומים לחכמים במקומות שונים: תוניס, פריס, ירושלים ושאר ערי הקדש בארץ ישראל. סביב צוואתו התנהלה מערכה גדולה, הן בין היורשים היהודים ובין עצמם והן בינם ובין הממשלה התוניסאית, שראתה בהון גדולה. מכל מקום, הפולמוס סביב ירושת הקאיד נסים הוא כמדומה ההבט היחיד בתולדות המיעוט

לא במקרה מצא הקאיד נסים מפלט בליוורנו שבאיטליה. עדת המיעוט היהודית המקומית, ה'גראנה' (אנשי ליוורנו), שמאז ומתמיד נבנתה גם ממעבר של ראשי התוואנסה לשורותיה, היתה קשורה קשר הדוק לעיר הנמל הטוסקנית. אנשי עדה זו מנו בין אלף לאלף וחמש מאות נפש, ושורשי עדתם בפזורה הפורטוגזית. ראשוני היהודים הפורטוגזים התיישבו בתוניסיה כבר בשלהי המאה ה־15, וקהילה משלהם הקימו בראשית המאה ה־17, על רקע נסיבות שטרם התבררו במלואן.⁷ בתקופה הנדונה כאן היו רוב הגראנה דוברי ערבית, כמו התוואנסה, ולא נבדלו כמעט במאום מעדת הרוב מבחינה כלכלית ותרבותית. רק עילית הגראנה קיימה קשר חי עם הכלכלה האירופית והתאפיינה בשתי תרבויות, ערבית ואירופית. עם גבור החדירה האירופית לארצות האסלאם שיווה דיוקנה של עילית זו מעמד מיוחס לעדה כולה.

במקביל לתהליך השחרור של איטליה הלך והתחזק אופיה האיטלקי־הלאומי של הגראנה, והוא התגבר גם בשל קילוח דק של מהגרים יהודים מאיטליה במאה ה־19. רוב משפחות העילית של העדה קיבלו אזרחות איטלקית אחרי 1860, וערב הכיבוש הצרפתי זוהו עם מושבת המהגרים האיטלקים בתוניסיה. עם זאת, אחדים מן הגראנה היו בעלי זיקה לצרפת ובודדים אף למעצמות אחרות, כמו בריטניה. למרות מקומו הבולט של היסוד האיטלקי בעדה היה דיוקנה הפוליטי של עילית הגראנה משוסע במעט. אין תימה שבתקופה הנדונה נטלה את ההנהגה הרשמית של הקהילה דווקא משפחת ולנסי, שהיתה בעלת זיקה לצרפת.⁸

ב

צרפת כבשה את תוניסיה בשנת 1881. כשנתיים לאחר מכן חתמו השגריר מטעמה, פול קמבון (Cambon), והביי של תוניסיה על חוזה שהפך את הארץ לשטח חסות (פרוטקטורט) של צרפת. סמוך לחתימת החוזה, באביב 1883, שלח יהודי מקומי איגרת לעיתון 'המגיד', בחתימת 'החוזה':

על אודות החדשות הנשמעות בעירנו אשר שאל ממני כבודו להודיעו, אגיד לו כי מצב אחב"י (=אחינו בני ישראל) בימים האלה מעת פשטו עברו הצרפתים בתונים ובכל גבוליה לא נשתנה ברב או במעט. הן אמנם בדבר המשפט ודברי ריבות לא נשמע כעת עוד כמקדם חסם ושווד עלילות ברשע על בני עמנו כי רוב עניני הממלכה כעת הוא ביד שרים צרפתים... הן אמנם בדבר המסחר ראו אחינו שוכני הארץ טובה לא מעט ומה גם בני דלת העם והאומללים אשר

היהודי בתונים שזכה להתעניינות של ממש בעולם היהודי במאה ה־19 ואולי גם בממשל התוניסאי. לפרסומים סביב הפרשה ראו: א' הטל, יהדות צפון־אפריקה: ביבליוגרפיה, ירושלים תשנ"ג,² לפי הערך שמאמא, נסים; R. Attal, *Le Caid Nissim Samama de Tunis; mécène du livre hébraïque*, Jérusalem 1995

7 על עדה זו, מלבד המחקרים המצוינים לעיל, הערה 5, ראו המבוא של יצחק אברהמי בתוך: פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתונים, מהדורת י' אברהמי, לוד תשנ"ז.

8 שם, עמ' 72.

ימצאו כולם חית ידם בנחת וריוח עם האדונים החדשים אשר שלח ה' להם ואך לרגעים נפשם עליהם תאבל בזכרם כי אולי ימים יבואו ויקרה להם כאשר קרה לאחיהם בני 'אלגער' (=אלג'יר) להרים גם מבניהם לעבודת הצבא אשר לשמעה יחרדו ויבהלו ושערת בשרם תסמר.⁹

'החווה' מתונים השווה את תחושת הרווחה מהפיקות הצרפתי על מערכת המשפט ומהשיפור במצב הכלכלי אל החשש שמא השלטון החדש יביא אמנציפציה יתרה ועמה שירות בצבא. יהודי תוניס צוירו כמי שנהנים בדרך כלל מן הנסיבות החדשות אך חוששים מן הגיוס. אחרי ככלות הכול, זה היה גורל אחיהם היהודים באלג'יריה השכנה, שבאה תחת ממשל צרפתי לפני תוניסיה (1830). סופם של יהודי אלג'יריה שהאזרחות הצרפתית נכפתה עליהם בצו כרמייה (1870). קשה לדעת אם הכותב מזדהה עם החשש מן הגיוס או מלגלג מעט על אחיו החוששים ממה שהעתידי צופן להם בחובו. לעומת זאת, ברור ש'החווה' התייחס בשלילה להבט אחר שהיה כרוך בכיבוש: התגברות הסכנה לחיי היהודים. לדבריו, הם חשופים להתקפות מצד אנשי השבטים הבדואים:

הערבים שוכני נאות מדבר לפי הנראה עד עתה לא שלם לבם אל הצרפתים, ואך על אפם ועל חמתם יראו בני עם אחר עם אשר שנא ה' ונביאו יושבים בארצם וינחלוה ויתענגו מזיו כבודה... עברתם שמורה בלבם ואש קנאתם תוקד שלהבת־יה לעשות נקמה בשונאיהם ומנדיהם עוכרי ארצם ובוזי כבודם. ואף לנו היהודים גדלה שנאתם של הערביאים ובהיות לאל יד הפראים האלה יכו אל יחמולו...¹⁰

מסתבר שלא רק באזורי הכפר גברה הסכנה לחיי היהודים. 'החווה' תיאר את השפל שבו מצוי הביטחון הכללי בתוניס הבירה: מעשי השוד והגניבה בעיר התרבו ביותר ועמם גבר הפחד של היהודים, עד כי 'כל יום בנטות צללי ערב נחרד לקול עלה נדף'. את דבריו סיים הכותב בפנייה אל השלטונות ואל הצרפתים, שלא לעמוד בחיבוק ידיים מול מצוקת האוכלוסייה היהודית הענייה והאומללה הסובלת ממעשי השוד.

מקץ שנה שב 'החווה' ודיווח מתונים, והפעם הביא תמונה קודרת לחלוטין מחיי היהודים. מכת הגניבות לא פסקה והמשיכה להעיק על יהודי העיר, אך השפעתה היתה כאין וכאפס לעומת ההשפעה של התמורה הכלכלית הקשה שהתחוללה בחיי התושבים:

הליכות המסחר הן ברע מאד; אין חודש ואין שבוע אשר לא נשמע בו בין עדת הסוחרים הוה על הוה ושבר על שבר. כל מעינות מקנה וקנין נסגרו, וכל עבודה וחרושת מעשה דללו וחרבו וירדו עשר מעלות אזורנית. – רבים יושבים בחבוק ידם, ורבים וכן שלמים מבעלי מלאכה אשר מצאו חית ידם מיגיע כפיהם כמעט נודדים ללחם, כי רוב העבודות אשר מלאו את ידיהם מקדם וימצאו בהן לחם לפי עולליהם, הן כעת חדלו כליל מתגרת ידי המכונות באירופה אשר היו בהן לרעה למלאות את מקומם; כי כל דבר מלאכת עבודה אשר היה דרוש

9 המגיד, 30.5.1883.

10 שם, שם.

לו לפני כן טרם יגיע אל יד הקונה, לבוא באש ובמים ולעבור חליפות מיד אומן או בעל מלאכה אל משנהו, כמו הצמר ל'הפעץ' (=פאז, תרבוש שתוניס התמחתה בייצורו), והמשי, לנקותם, ללבנם, לשמרם, לטוותם, ולצבעם וכו', נהו כעת הובא מוכן וכליל בהדרו על ידי הסוחרים מאירופא מבלי שים על לב מהממשלה לעמוד בפרץ, על ידי תחבולות שונות כמו להגדיל המס וכו' לרוחת לישועת האומללים האלה אשר נשבר מטה לחמם ואין לאל ידם להושיע.¹¹

לדברי 'החווה' המקומיים הבינו כי הרווחה הכלכלית שממנה נהנו קודם לכן לא היתה אלא זמנית, ונבעה אך ורק משהותם של הגייסות הצרפתיים הגדולים בתוניס: 'שמי המסחר אשר כמעט אורו לרגלם... כאמרם להזריח לעם ההולכים בחשך את שמש הצויליזאציה העקובה מדם במופתי אש ותמרות עשן, שבו עוד הפעם וישיתו ערפל חתולתם'.¹² בדבריו אלה עולה לראשונה ביקורת, אמנם מוסווית משהו, על התפקיד שממלאת צרפת בתוניסיה. הפריחה הכלכלית לא רק שהיתה זמנית, אלא שנועדה להטעות את המקומיים ולטשטש את השפעתה הקשה של 'שמש הצויליזאציה העקובה מדם'. הכותב המשיך לתקוף את הצרפתים בנימה אירונית דקה, בהסבירו שחיילי המעצמה הזאת עברו עתה ברובם לטונקין (צפון וייטנאם) 'ללכת לקצור ההוד והכבוד... ולהטיל מעט בדרך הרחוק שהוא מנטל ההון העצום אשר קבצו למו בחרבם ובקשתם ובזרועם הנפלאה על שדות הקרב בתוניס!'. הוא גם רמז שהרפורמה המשפטית שהנהיגו הצרפתים רחוקה מלהיות מושלמת.

מאחורי הפסבדונים 'החווה' הסתתר שלום פלאח, משכיל ועיתונאי יהודי מקומי צעיר.¹³ כבר בשלב מוקדם זה של השלטון הצרפתי פיתח אפוא פלאח יחס שלילי למדי להשפעת התמורה בשלטון על חיי האוכלוסייה היהודית המקומית. בדבריו בולטת לשון דו-משמעית ואירוניה מוסווית ביחס לפועלה של צרפת בתוניסיה. גישתו זו חזרה והופיעה בכל כתבותיו לעיתונות ההשכלה העברית, שהלכו ורבו לקראת סוף שנות השמונים.

קרוב לוודאי שיחסו האמביוולנטי של פלאח לצרפת היה קשור גם למערכה הפנימית שהחל לנהל נגד מנהל בית הספר של כ"ח בתוניס, דוד קאזס. במסגרת התפשטות רשת בתי הספר של הארגון, בד בבד עם העמקת החזירה הצרפתית באסיה ובצפון אפריקה, הקימה כ"ח בית ספר גדול בתוניס, שנים ספורות לפני הכיבוש הצרפתי (1878). בית הספר היהודי-הצרפתי, שהקמתו התקבלה בכרכה מהולה בחששות, עורר חיש מהר התנגדות חריפה

11 שם, 9.4.1884.

12 שם.

13 ראו עלי: י' צור, צרפת ויהודי תוניסיה: המדיניות הצרפתית כלפי יהודי המדינה ופעילות האליטות היהודיות במעבר משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון קולוניאלי 1873-1888, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1988, עמ' 270-274; י' שטרית, 'מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית', מקדם ומים, ג (תש"ץ), עמ' 33-36. במקום אחר עמדתי על מעמדו מנקודת המבט של התפתחות הנטיות היהודיות-הלאומיות בתוניסיה. ראו: Y. Tsur, 'The First Nationalist and Zionist Militants in Tunis and the Problem of Emigration to Palestine (1888-1914)', unpublished paper, International Conference on Maghreb-Mashreq Relationships, Ben Zvi Institute, Jerusalem, April 1988.

בקרב האליטה הרבנית ובקרב קומץ המשכילים העברים בעיר. האוריינטציה החינוכית של קאזס נראתה הרת אסון לפלאח ולחבריו, בחוג המשכילים המתונים בעלי הנטיות הלאומיות.¹⁴ אך טבעי היה שעמדתו של פלאח במלחמת התרבות היהודית הפנימית תקרין על יחסו למעצמה שחזקה את ידי יריביו היהודים, ובפרט דוד קאזס (שהיה יהודי מתטואן שבמרקו). למרבה הפלא, קאזס לא שלח לפריס דיווחים שעמדו בסתירה לכתבותיו של פלאח. בנובמבר 1883 הגיעו ל'אגודת אחים' היהודית-הבריטית (Anglo-Jewish Association) תלונות קשות מתונים על מצבם של יהודי העוצרות מקץ שנים ספורות של כיבוש צרפתי.¹⁵ קאזס ייחס את משלוח התלונות למקורביו התככנים של הקונסול הבריטי ריד (Read). ואולם לעצם התלונות, קבע שהן מייצגות את הלך הרוח הרווח באוכלוסייה היהודית המקומית. הוא הסביר לממונים עליו שהוא לא ראה טעם להעלות בפניהם את התלונות ביוזמתו, אבל משום שכבר פנו אליו, יביע את דעתו בנושא. הוא מנה בפני אנשי הוועד מספר בעיות שגרמו לדעתו למרבית תלונותיה של האוכלוסייה היהודית. יהודי עיר אחרת, צפאקס, חשו עשוקים בשל קנס שהוטל עליהם והיו מאוכזבים מכך שיהודי צרפת לא הצליחו להעביר את רוע הגזירה.¹⁶ פרשה זו הקרינה גם על מצב רוחם של יהודי תוניס הבירה. הם חשו מופלים משום שלא זכו לייצוג הולם במועצת העירייה של הבירה. הם גם נרעשו מכך שתחת שלטון צרפת נחטפה נערה יהודייה בידי ערבי ונאלצה להתאסלם, ואף היו עדים לניסיון לגרש יהודים מן השכונות המוסלמיות של תוניס. הם גם חשו שאפליית היהודים במערכת המשפט נמשכת. שתי הבעיות האחרונות היו כמובן החמורות ביותר ליהודי העיר. על כן נוסף פרטים על הגירוש משכונות מוסלמיות ועל האפליה במשפט. על ניסיון הגירוש כתב קאזס:

שייך אל-מדינה (=ראש העיר) העלה השנה את הטענה שאין ליהודים רשות להתגורר ברבעים ערביים. מר בומפארד (Bompard), מזכיר השגרירות [הצרפתית], שבידו הפקיד מר קמבון את מזכר'ת הממשלה התוניסית, תמך בטענתו זו. רק כתוצאה מהשתדלויות נמרצות של הקונסולים הזרים למען בני חסותם היהודים הוסר איסור זה לפני שלושה ימים.¹⁷

בעיית מגוריהם של יהודים בתוך הרבעים המוסלמיים, ולהפך, ליוותה את היחסים בין המוסלמים ליהודים בתוניסיה מזה זמן. בבירה תוניס ובעוד מקומות היא נבעה מהתפוצצות האוכלוסין בתוך השכונה היהודית, אלתארה, ומהתרופפות תוקפן של תקנות האפליה וההפרדה המסורתית בין בני שתי הדתות.¹⁸ דברי קאזס מלמדים, שהיהודים נעזרו בקונסולים הזרים

14 ראו על כך במחקרים הנזכרים בהערה הקודמת. לתהליך הקמתו של בית הספר של כ"ח ראו: צור, צרפת ויהודי תוניסיה (לעיל, הערה 13), עמ' 104–114.

15 קאזס לוועד המרכזי, 30.11.1883, ארכיון חברת כל ישראל חברים, תוניסיה (Cazès). XXVIII E. מכתביו של קאזס מן השנים 1883–1885 לקוחים מתיק זה, ומכתביו משנת 1887 מצויים בתיק XXIX E. (Cazès). להלן נסתפק בציון תאריכיהם.

16 צור, צרפת ויהודי תוניסיה (לעיל, הערה 13), עמ' 136–152.

17 קאזס לוועד המרכזי (לעיל, הערה 15), 30.11.1883.

18 ראו: A. Chouraqui, *Cent ans d'histoire: L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine (1860–1960)*, Paris 1965, pp. 442–443 קשה לדעת אימתי התחיל

כדי להעביר מעליהם את רוע הגזירה שהוטלה עליהם בנושא זה. גם תחת השלטון החדש נזקקו אפוא יהודי תוניס לדפוס השתדלנות שבו נקטו בשלהי התקופה הטרום קולוניאלית. הדבר מלמד שבשלב זה הם לא ראו את יחסיהם עם השלטון הצרפתי כשונים במהותם מיחסיהם עם השלטון שקדם לו. כשם שנוקקו לחסות זרה כדי להתמודד עם נזקיו של השלטון הקודם כך גם נזקקו לה כלפי השלטון החדש.

קאזם הבחין היטב בהמשכיות זו בדפוסי ההתנהגות הפוליטית של היהודים המקומיים. על רקע זה הוא הסביר לממונים עליו עד כמה חמור היה כישלוננו של הארגון לתווך בהצלחה בין השלטונות ליהודים בפרשת הקנס שהוטל על יהודי צפאקס. אנו לומדים מדבריו, כי מה שכי"ח לא הצליחה לעשות הצליחו לעשות לאחר מכן גורמים פרטיים, שאת זהותם לא מסר.¹⁹ כישלון זה גרם לירידה באמינותו של הארגון הכללי יהודי וביחס אליו, ואף ריפה את ידי ועד כי"ח המקומי. זה האחרון, טען קאזם, לא השכיל לנצל את יתרונותיו המיוחדים – זיקה לגוף כלל עולמי וחסות צרפתית – ולא עמד עוד על משמר האינטרסים היהודיים. כתוצאה מכך ניווק לא רק מעמדה של כי"ח, אלא גם מעמדה של צרפת בתוניסיה. כאשר התעוררו בעיות חדשות, כמו בתקופה זו, הנוגעים בדבר פנו ליהודי לונדון במקום להחשיב את ענייני תוניסיה כנוגעים לצרפת בלבד.²⁰

הבעיה החמורה האחרת שעליה הצביע קאזם היתה, כאמור, המשך אפלייתם של יהודי תוניסיה במערכת המשפט המקומית. הוא הסביר, כי בעלי חוב יהודים מתקשים לזכות במשפט ולקבל את המגיע להם. זאת ועוד, אין ליהודי סיכוי לזכות במשפט נגד מוסלמי הנושה בו. השלטונות אינם עושים דבר כדי לשפר את מעמדם המשפטי במסגרת הממשל המקומי, ואף עושים את כל המאמצים למנוע מיהודים להנות מחסות זרה.²¹ כדאי לשים לב שרק ביחס למעמד המשפטי יש חפיפה בין הנושאים שהעלה קאזם לבין אלה שהעלה פלאח בכתבותיו ב"המגיד". זאת ועוד, פלאח הזכיר דווקא את השיפור שחל בתחום המשפט, וזו היתה אחת מנקודות האור המעטות שהצטיירו מתוך כתבותיו.

יש הבדל ברור בין תלונותיה של האוכלוסייה היהודית שמנה קאזם לבין המצוקות המצטיירות מכתבותיו של פלאח. בבעיות שמנה קאזם אין כל חידוש לעומת אלה שהיו שכיחות בתקופה הטרום קולוניאלית: פיצויים על נזקים שנגרמו ליהודים, אסלום כפוי, אפליית לסוגיהן השונים. בעיות אלה מוכרות לנו היטב מחילופי האיגרות בין אנשי תוניס לבין מרכז

תהליך זה של יציאת יהודים משכונתם המיוחדת, אלתארה, אך אין כל ספק שפתיחתה של תוניסיה להשפעות אירופיות מערביות במאה הי"ט עודדה אותו. נראה שדווקא בימי ראש הממשלה הרפורמיסט של תוניסיה שלפני הכיבוש, ח'יר א-דין (1873–1877), נעשו ניסיונות לעצור את התהליך על ידי חידוש תוקפם של כללים עקרוניים מעין אלה שראש העיר המוסלמי נזקק להם עתה (סלומון גרסין לנשיא כי"ח, מכתבים מ-23.11.1975 ומ-27.12.1876, ארכיון חברת כל ישראל חברים, XXXI E. [Garsin]). היוצאים מגבול השכונה היהודית באו ככל הנראה מן השכבה המבוססת יחסית, כפי שניתן ללמוד מהתערבות הקונסולים בעניינם. היתה התאמה בין מעמד חברתי לחסות אירופית.

קאזם לוועד המרכזי (לעיל, הערה 15), 30.11.1883.

19 שם.

20 שם.

21 שם.

כ"ח בתקופת השלטון המוסלמי. אכן, לפי תפיסתו של קאזס, ביסוד כל התלונות הללו לא ניצבו בעיות יסוד חדשות כלשהן, אלא רק נסיבות זמניות, שבעטיין השתבש או התעכב טיפולם היעיל של השלטונות הצרפתיים בבעיות השונות:

הקובלנות האמיתיות או המדומות הללו גרמו לחוסר שביעות רצון כמעט כללית. ואולם, ההסבר לכך ימצא בקלות בתפיסתה של הנציבות: בנשלה את הערבי מכל זכויות היתר שמהן נהנה עד היום, היא חפצה להעניק לו לפחות נחמה אחת – היא תניח לו להאמין כי היהודי, בכל מקרה, עדיין נחות ממנו. אין אלה, כפי שיכולים אתם להיווכח, אלא השפעות לוואי של המעבר ממשטר אחד למשנהו... אין כל ספק שכאשר יתחילו העניינים להתנהל על פי סדר רגיל, כאשר יוחלט על טיבו של המשטר שיושלט בתוניסיה וכאשר יוסדרו היחסים בין גורמי השלטון השונים – יעלמו גורמי מועקה אלה.²²

מול תפיסה אופטימית זו מצטיירת מכתבותיו של פלאח תפיסה שונה, ספקנית יותר. הבעיות העיקריות שעליהן הצביע פלאח לא זו בלבד שהיו שונות מאלה שנזכרו אצל קאזס, אלא שנבעו מן המעבר משלטון מוסלמי מקומי לשלטון אירופי, שנשא בכנפיו בשורות חדשות וזרות. על רקע זה אין תימה שפלאח לא ייחד את דבריו לאוכלוסייה היהודית בלבד, אלא גם התעכב על השפעותיו של המפגש על כלל האוכלוסייה המקומית ואפילו הבלית אותן. הוא עמד על בעיות עקרוניות שנבעו מן המפגש בין עולמה של אירופה לבין עולמה של החברה המקומית המזרחית: חשש משינויים פוליטיים במעמד היהודים שישפיעו על מסורתם הדתית; התגברות המתח בין מוסלמים ליהודים על רקע הכיבוש הזר, ואובדן כושר התחרות של היצרנים והסוחרים המקומיים. בעיות אלה לא היו מוכרות, ופתרון לא היה תלוי אך ורק ברצונם הטוב של הפקידים הצרפתים ובכישוריהם. טבעה של 'שמש הציוויליזאציה' שזרחה בשמי תוניסיה היה מאיים למדי. לדבריו, היא עקובה מדם, מטעה ונושאת עמה סכנות לכלל התושבים המקומיים. בשיפורים המעטים שהתחוללו במצבם של היהודים מאז בואם של 'האדונים החדשים' לא היה, לפי תפיסתו של פלאח, כדי לתקן את הנזקים שהתלוו להופעתם.

כשנה וחצי לאחר שהגיב על התלונות שהגיעו ל'אגודת אחים' הבריטית מיהודי תוניסיה דן קאזס ביחסם של יהודי תוניסיה לצרפת. גם הפעם עשה זאת שלא ביוזמתו. בראשית אפריל 1885 פרצו בתוניס הפגנות אנטי ממשלתיות. ההפגנות התחוללו כתוצאה ישירה ממדיניות המודרניזציה של השירותים העירוניים, מדיניות שעיריית תוניס החלה לנקוט משלהי 1884. החל בנובמבר אותה השנה הוציאה העירייה צווים אחדים, שנועדו מצד אחד להגדיל את הכנסותיה ומצד אחר לממש את תפקידה כאחראית על התברואה בעיר, כמי שמספקת את השירותים הציבוריים הכלליים וכמי שמפקחת עליהם, כנהוג בערי אירופה המתוקנות. כך, לדוגמה, הנהיגה העירייה ארגונים חדשות, העלתה את שיעורו של תעריף המים, הגדילה את מסי הרכוש, ועוד. במקביל החלה להוציא תקנות תברואה חדשות, למשל בנושא גידולן של בהמות בית בתחומי העיר, השלכת פסולת לרשות הרבים ועוד כיוצא באלה. כמו כן תיקנה

העירייה תקנות חדשות בענייני קבורה, והבטיחה להקים בעתיד שירות לוויית עירוני כללי.²³ התקנות החדשות נועדו להעניק לעיר צביון אירופי מתקדם, להכשירה לתפקידה כמטרופולין של המשטר הקולוניאלי החדש ולהתאימה ביתר שאת לקליטת מהגרים אירופים. ואולם, כל תושביה הוותיקים של תוניס – מוסלמים, יהודים ונוצרים כאחד – ראו עצמם נפגעים מן התקנות והגיבו עליהן בדרך של הפגנות ומחאות.²⁴ את המחאה החמורה ביותר עוררו המוסלמים והיא התחוללה, כאמור, באפריל-מאי 1885.²⁵ סוכנות הידיעות 'הוואס', שדיווחה על ההפגנות, סיפרה באחד הבולטינים שלה שגם צעירים יהודים השתתפו במחאות. חוגי כ"ח בפריס ובתוניס נזעקו. קאזס הפעיל את קשריו עם מר באלו (Ballut), מנהל הסניף המקומי של הסוכנות, שיבהיר לקוראים שמדובר בקבוצה יהודית קטנה ולא מייצגת.²⁶ בהזדמנות זו ראה קאזס לנכון לפתוח את סגור לבו בפני ידידו, מזכיר כ"ח איזידור לב (Loeb), ולחשוף לפניו את דעתו האמיתית על יחסם של היהודים המקומיים לנוכחות הצרפתית בתוניסיה:

ראשית, לא אכחד ממך... כי ההתלהבות של הימים הראשונים פחתה כהוגן. ודאי, אין עוינות, אך יש אדישות. ב-1881 כל (ההדגשה במקור) היהודים התוניסאיים היו מאושרים לראות את צרפת נכנסת לתוניסיה; היום, אם היא תצא מכאן, אמנם הם לא יראו זאת בשמחה, אך לבטח ללא צער גדול. מה שאני אומר כאן אינו משקף כמובן דעה מגובשת, מוגדרת ומוצהרת של קבוצה כלשהי. זהו סיכום הדעות השונות הרווחות באוכלוסייה, דעות שניתן למצוא בהן גוונים שונים, אך כולן יקבלו מסקנה מעין זו.²⁷

בנסותו להסביר את התופעה פתח קאזס בהסבר דומה לזה שנתן לה כבר בשלהי 1883. מצב זה נובע מן המעבר שבו נתון המשטר הנוכחי. בשל קשיי המעבר אין שעטן של הרשויות הצרפתיות פנויה להעניק לאוכלוסייה היהודית את הטיפול הנאות, והן מעדיפות להקריב את האינטרסים של האוכלוסייה היהודית על מזבח שיפור יחסיהן עם הגורמים המרכזיים יותר באוכלוסייה, קרי המוסלמים והאירופים. הוא, קאזס, מסוגל להבין את המצב המורכב ואינו מאשים את הממשלה; לא כן היהודים המקומיים, שרבים מהם אינם מסוגלים להתבונן במצב

23 *Journal Officiel Tunisien*, נובמבר 1884, מאי 1885.

24 רוב החוקרים מתעלמים מן האופי הכללי של המחאה ומתרכזים רק בהתעוררות המוסלמית נוכח הצוים (ראו: A.H. Green, *The Tunisian Ulama, 1873-1915. Social Structure and Response* to Ideological Currents, Leiden 1978, pp. 149–153. ברם, מן המקורות בני הזמן ברור לחלוטין שהצוים עוררו מחאה כללית, ורק דרכי ביטוייה היו שונות ולא התחוללו במקביל ובבת אחת (השוו: Baron d'Estournelles de Constant, 'Les débuts d'un protectorat', *Revue des Deux Mondes*, 15.2.1887, pp. 273–278; 15.3.1887, pp. 365–366).

25 גרין, שם, עמ' 149–153, והמקורות הנזכרים שם.

26 קאזס ללב (לעיל, הערה 15), 17.6.1885, 6.7.1885. ההבהרה פורסמה בבולטין סוכנות הידיעות מ-16.6.1885. לא עלה בידי לאתר את הבולטין המקורי שדיווח על נסיבות השתתפותם של הצעירים היהודים ועל זהותם.

27 קאזס ללב, שם, 6.7.1885.

מנקודת מבט אובייקטיבית. עד כאן היה הסברו שקול ורגוע. מכאן ואילך התחלפה נימת דבריו בנימה סוערת ונרגזת. לב הציע לו, כנראה, לפעול בקרב היהודים המקומיים כדי לשפר את יחסם לשלטונות. קאזס ענה לו, כי מצבה של ההנהגה הנוכחית נמצא בשפל המדרגה – אין עם מי לדבר ובאמצעות מי לפעול. עתה התפרץ קאזס נגד השלטונות והטיח בהם האשמות קשות. אמנם, אין הם עוינים ממש את היהודים, אך הם אדישים לחלוטין לגורלם. הם דאגו לרפורמות משפטיות ביחס לאירופים ולמוסלמים, אבל לא נקפו אצבע לשנות את סדרי המשפט של היהודים. זאת ועוד, הם מפלים את האוכלוסייה היהודית בהרכב מועצת העיר תוניס. כמו כן הם תומכים בבתי הספר של המיסיון ושל המוסלמים, אך אינם מעניקים דבר לבתי הספר של כ"ח. הוא סיים את דבריו בהערכה פסימית של הסיכויים לשינוי ביחסם של השלטונות כלפי היהודים.²⁸

באותם הימים ממש התנהלו יחסיו הרשמיים של קאזס עם הרשויות הצרפתיות, ובמיוחד עם הנציב העליון קמבון (Cambon), על מי מנוחות והיו רצופים מחמאות הדדיות.²⁹ יתרה מזו, בדיק באותם ימים הכין קאזס דו"ח לנציב בעניין שינוי הארגון הפנימי של היהודים על ידי הקמת קונסיסטוריה על פי הדגם היהודי-הצרפתי. איגרתו האישית ללב חושפת באור חדש את עמדתו כלפי השלטונות ואת מידת אמונתו בסיכויי הצעותיו להתגשם, שהרי הטיל ספק בנכונותם של השלטונות לנקוף אצבע לטובת היהודים. באיגרת האישית נגע קאזס לראשונה בבעיית יסוד נוספת, האנטישמיות, שהיתה עלולה ליצור לדבריו סלע מחלוקת גדול בין היהדות המקומית לבין הגורמים הצרפתיים:

הצרפתים שזה מקרוב ירדו מן האוניה כדי להשתקע במדינה עוינים אותנו בדרך כלל. הם נאבקים נגד התחרות של היהודים, המפוכחים יותר, הצנועים יותר, ובמיוחד המוכשרים יותר והמכירים טוב יותר את הארץ. כל האנשים הללו, הנתקלים ביהודים שבדרכם על כל צעד ושעל, אינם אוהבים אותנו ומשמיצים אותנו.³⁰

אם כן, בעיית האנטישמיות על רקע כלכלי החלה לכרסם ביחסים בין המהגרים הצרפתים לבין היהודים המקומיים על כל דרגיהם. לפני כן היא באה לידי ביטוי אך ורק ביחסים בין הסוחרים הצרפתים לבין העילית של הגרמניה. תמורה זו מחזירה אותנו להשלכות הכלכליות של כינון המשטר הקולוניאלי. נושא זה עולה מתעודה יהודית-מקומית נוספת, איגרת ששלחו רבני תוניס, ובראשם הרב הראשי אליהו בורג'ל, לבנקאים לבית רוטשילד ובה בקשה שיתרמו להכשרת שטח לבית עלמין חדש. באיגרתם הם ניסו לסכם את השפעותיו של השלטון הצרפתי מקץ שנים מעטות לכיבוש. למרות מגמתה הברורה, אין לבטל את ערכה של האיגרת כמקור ליחסם של מחבריה להשפעת הכיבוש:

הננו מתכבדים אל מול הדרת תפארתו לערוך שיחינו אלה... בשמנו ובשם כל קהל עדתינו עדת ישראל המתגוררים פה תונס! העיר העדינה לפנינו בישראל עיר המהוללה המושפעת

28 שם.

29 צור, צרפת ויהודי תוניסיה (לעיל, הערה 13), עמ' 222.

30 קאזס ללב (לעיל, הערה 15), 6.7.1885.

בכל טוב, ודור אחר דור נדיביה ושועיה שמש צדקתם ורחמנותם זורחת על עניה ואביוניה בחיי חיתם ואף אחרי מותם יבואו לבית מועד כדל כהלך, יען וביען עם ישראל המה להם לבדם נתנה הארץ בעסק המסחר ועסק המדינה בהכנסת והוצאת המלכות יר"ה (=ירוש) אשר הוא היסוד החזק אשר היו סומכים עליו אצילי הארץ ובו יחזקו ידיהם לכל דבר. והן היום זה קרוב לששה שנים אשר העמודים האלה רופפו וכמעט קט התפלצון, כי רוב ככל אשר בשם ישראל יכונה הרחיקוהו נדוד, גם עמודי המסחר והמלאכות אשר היו אחוזים בהם מימי קדם לאחור ולא לפנים, ופרשו עבי המחסור וענני העוני על רוב אנשי העיר ועשירי עם נשארו מתי מספר נער יכתבם.³¹

הואיל והאיגרת נכתבה בשנת 1889, הרי שמועד המהפך במצב הכלכלי הנקוב בה עולה בקנה אחד עם התאריך המתקבל מניתוח כתבותיו של פלאה. המועד הוא לאחר אביב 1883, כלומר לאחר חתימת חוזה החסות ותחילת הרפורמות שתיקנו הצרפתים. על רקע התחרות הקולוניאלית נעשה מאמץ מיוחד לבלום את ההשפעה האיטלקית בעוצרות, והקבוצה היהודית הראשונה שהרגישה בשינוי זה היתה עילית הגראנה.³² ואולם רפורמות אלה, שביקשו לעודד את החדירה הכלכלית הצרפתית ואת ההתיישבות בשטח הקולוניאלי החדש, פגעו קשות במצבם הכלכלי של תושבי הארץ כולם. לצד המוסלמים נפגעו גם היהודים הפשוטים, התוואנסה והגראנה כאחד. פלאה נתן לכך ביטוי ברור בכתבותיו. העובדה שקאוס לא ציין את ההתדרדרות הכלכלית בין הגורמים העיקריים לירידה באהדת הציבור היהודי לשלטון הקולוניאלי החדש ראויה לתשומת לב. עם זאת, גם במקורות של כ"ח יש סימן להתדרדרות זו, והיא מצטיירת בבירות בדברים אחרים של קאוס בעצמו.

מלבד ההערכות והתלונות הסובייקטיביות על התדרדרות במצבם הכלכלי של היהודים המקומיים, יש בידינו נתונים סטטיסטיים המוכיחים לחלוטין תופעה זו. מספר הנזקקים באוכלוסייה היהודית ערב הכיבוש לא עלה ככל הנראה על ארבעת אלפים, וייתכן שאף היה נמוך בהרבה ממספר זה.³³ לעומת זאת, מקץ שבע שנים לכיבוש השתנתה התמונה מן הקצה. מרשימה של חלוקת סעד מיוחד (תרומה של עשרים וחמישה אלף פרנק) מתברר שבעדה התוואנסית בלבד, בשנת 1888, היו 7,974 עניים, וכן מספר רב של אנשים שקיבלו סעד בצנעה. בעדה הגראנית היו 945 עניים, ואחרים קיבלו סעד בצנעה. מלבדם נהנו מסיוע קהילתי 186 רבנים תוואנסים (ועוד שנים־עשר דיינים), שנים־עשר הדיינים הגראנים, אלמנות רבות של רבנים תוואנסים ומעט אלמנות של רבנים גראנים.³⁴ בין מחצית לשני שלישי של האוכלוסייה היהודית נזקקו אפוא באותה העת לתמיכת הקהילה!

31 ארכיון חברת כל ישראל חברים, תוניסיה, XXVIII E. (Bessis). איגרת רבני תוניס לברונים לבית רוטשילד, התקבלה ב־3.10.1889.

32 צור, צרפת ויהודי תוניסיה (לעיל, הערה 13), עמ' 205–208.

33 צור (לעיל, הערה 5), עמ' 104, הערה 34.

34 ארכיון חברת כל ישראל חברים, תוניסיה, XXIX E. (Cazès), 'תרומת 25,000 פרנק בהמתאה על שם מר אֵזֶן פֶּרִיר מִפְּרִיס, שנסחרה לפי 32.23/32 פיאסטר'; התקבל 14.6.1888.

ג

למצוקה הכלכלית היה תפקיד מרכזי ואולי אף מכריע במועקה הכללית שאפיינה את הציבור היהודי הרחב מקץ שנים ספורות לכיבוש הצרפתי. ואולם, משבר המפגש עם השלטון הקולוניאלי החדש לא התמקד בבעיה הכלכלית בלבד. לצדה הסתמנו מתחים נוספים, תרבותיים ופוליטיים. מתחים אלה באו לידי ביטוי, באופן מיוחד, סביב העימות על סדרי הלוויות.

בשנת 1884, כאמור, החלה עריית תוניס להנהיג שיפורים סניטריים בעיר ולרכז בידיה את הפיקוח והניהול של השירותים העירוניים הכלליים. הנושא העיקרי שעמד על הפרק בראשית 1887 היה נושא הקבורה בעיר. בתוניס, כמו בכל ריכוזי היהודים האחרים במדינה, היתה עריכת הלוויות לנפטרים היהודים, כמו כל הטיפול במתים, אחד הנושאים שהיו מסורים לטיפולה הבלעדי של הקהילה היהודית. טיפלה בכך אגודה וולונטרית, 'החברה' (חברה קדישא). לכל אחת משתי העדות, התוואנסית והגראנית, היתה חברה קדישא משלה, ופעולותיהן של השתיים נזכרות במקורות פנימיים וחיצוניים כמרכיב חשוב בפעילותן של הקהילות. בסקירה של הכתב המקומי של ה-*Jewish Chronicle* מקיץ 1881 הסביר העיתונאי: "החברה" סועדת את הנוטים למות ברגעיהם האחרונים, דואגת לרחיצת המתים, עורכת את הלוויות ומפקחת על הסדר בבית הקברות. כמו־כן דואגת "החברה" להעמדת מצבות על קבריהם של העניים. ההוצאות הינן בערך מאתיים פרנק לשבוע.³⁵ ואולם, כמו ברוב קהילות ישראל, גם בתוניס לא דרשו הוצאותיה של 'החברה' סיוע מן החוץ. בניגוד לשני המוסדות החשובים האחרים של הקהילה, 'החילוק' (הסעד לעניים) ו'ביקור חולים', העיד הכתב, 'ניהול "החברה" אינו נזקק לתמיכה חיצונית, שכן העשירים משלמים עבור העניים'.³⁶

כבר בקיץ 1885 הוטלו הגבלות מסוימות על האוטונומיה המסורתית שממנה נהנתה 'החברה' בתוניס. באותה שנה פורסמו שני צווים הנוגעים לענייני קבורה, האחד מטעם ממשלת הפרוטקטורט והאחר מטעם מועצת העיר.³⁷ החשוב יותר לענייננו היה הצו העירוני. צו זה אסר על עריכת קבורה בתחומה של תוניס ללא קבלת רשיון קבורה רשמי, חתום בידי ראש העיר. רשיון זה ניתן היה לקבל אך ורק לאחר הצגת תעודת פטירה המבוססת על אישורו של רופא. קביעת מותם של 'ילידים' היתה יכולה להיעשות גם בידי מרפאים עממיים מסוימים, שקיבלו הרשאה מיוחדת לכך בצו עירוני (אם כי לא נכללו ביניהם, ככל הנראה, מרפאים יהודים).³⁸ עוד קבע הצו, כי ניתן יהיה לבצע את הקבורה לכל המוקדם לאחר שעתיים מעת קביעת המוות ולכל המאוחר לאחר שלושים ושש שעות.³⁹

The Jewish Chronicle, 19.8.1881 35

שם; והשוו: *Petite Revue du Midi*, 23.4.1885, p. 195. קביעות אלה עולות בקנה אחד עם כמה עדויות פנימיות על תשלומים ששילמו משפחות שלא נחשבו עניות בעבור קבורת יקיריהם. ראו למשל: אברהמי (לעיל, הערה 7), עמ' 205–206, 213–214. שם מזכיר בנפטרים בין השנים 1870–1875 שקרוביהם שילמו בין שבעים וחמישה למאה ריאל כסף בעבור רשיון קבורתם.

Journal Officiel Tunisien, 21.5.1885 37

ראו שמות המרפאים הילידים המוסמכים, בצו נספח לצו העירוני הנ"ל, שם. 38

שם, סעיף 6 של הצו העירוני. 39

צווים אלה פגעו פגיעה מסוימת במסורות הקבורה בקהילה היהודית. כך, לדוגמה, קביעת מועד מינימלי לשהות בין קביעת המוות לקבורה היתה יכולה לעורר בעיות הלכתיות של 'הלנת המת'.⁴⁰ ייתכן שלצווים אלה היה קשר לידיעות שגם יהודים, כמו התושבים המוסלמים, השתתפו בהפגנות האנטי ממשלתיות באביב 1885. עם זאת, ברור שהצווים לא פגעו פגיעה קשה במסורת הדתית הקיימת, שכן המתנה של שעתיים לא גרמה ברוב המקרים ל'הלנה' של המת. כמו כן, הצו לא פגע באינטרסים החומריים והארגוניים של הקהילה היהודית, שהרי החידושים לא חלו על תחומי פעילותה המובהקים של 'החברה'.

שונים היו פני הדברים בהמשך הטיפול העירוני בשאלת הקבורה של התושבים היהודים. ב-13 ביוני 1886 הסמיך ראש הממשלה את מועצת עיריית תוניס, שרק אחד מעשרים חבריה ייצג באופן רשמי את האוכלוסייה היהודית, לנהל מגעים להקמתו של שירות לוויית עירוני.⁴¹ בעקבות האישור הקימה העירייה שירות לוויית עירוני, ובשלהי דצמבר מסר סגן ראש העיר, איסמאל דובו (Dubos), את הזיכיון על שירות הלוויות לאז'ן קוסט (Coste) תמורת סכום שהוגדר במקורות יהודיים 'מגוחך' (חמשת אלפים פיאסטרים לשנה).⁴² הזיכיון נמסר לשלוש שנים (עד 31 בדצמבר 1889) וחל על כל הלוויות בתחום השיפוט של עיריית תוניס, של נפטרים בני כל הדתות והלאומים, 'למעט המוסלמים, אשר ימשיכו ללוות את מתייהם על פי מסורותיהם הקודמות'.⁴³ הפקידים הצרפתים למדו אפוא לקח מן התקריט באביב 1885 ונזהרו שלא לפגוע ברגשותיה של אוכלוסיית הרוב הילידית.

חוזה הזיכיון קבע כללים מפורטים לגבי כל צדדי של שירות הלוויות העירוני: האמצעים שבהם ישתמשו להובלת המתים, מנגנון העובדים בשירות, תעריפי הלוויות וכדומה. כך, למשל, נקבע כי המתים יובלו אך ורק באמצעות קרון קבורה.⁴⁴ רק לאנשי השירות הותר לטפל בנשיאת המת ממקום יציאת הלוויה עד לקרון וכן בכל מקום אחר שבו תידרש נשיאתו באלונקה. כמו כן נקבעו סוגים שונים של לוויית – חמישה במספר. הם נבדלו בטיב הציוד, באביזרים ובקישוטים ששימשו בלוויה, וכמובן במחיר הלוויה.⁴⁵

מסירת שירותי הלוויות בזיכיון לחברה מיוחדת, הגובה תשלום מן הנוקקים לה, יצרה מצב שבו מופקת תועלת חומרית מן הקבורה – דבר שנאסר במפורש בהלכה היהודית. ההלכה גם אסרה לשתף בטיפול במתים מי שאינם בני ברית. אם כך, ההיזקקות לשירותיהם של עובדי הזיכיון בהובלת הנפטר ובקבורתו לא עלתה בקנה אחד עם ההלכה. הנהגת סוגים שונים של לוויית אולי אינה עומדת בסתירה להלכה, אך לא התיישבה עם מנהגה של הקהילה

40 על פוטנציאל הפולמוס ההלכתי בנושא זה ועל ביטוייו בראשית תקופת התיקונים באירופה, ראו: מ' סמט, 'הלנת מתים – לתולדות הפולמוס על קביעת זמן המוות', אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' תיג-תסה.

41 *Journal Officiel Tunisien*, 11.1.1885

42 שם, שם; קאסו לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 14.3.1887. חמשת אלפים פיאסטרים היו שווים לכשלושת אלפים פרנקים צרפתיים.

43 *Journal Officiel Tunisien*, 11.1.1885

44 שם, שם. רק ילדים בני שתיים-עשרה ומטה יובלו למקום מנוחתם בארון קבורה פתוח.

45 שם. תעריפי הלוויות נעו בין חמש מאות פיאסטרים ללוויה מדרגה 1 ועד ארבעים פיאסטרים ללוויה מדרגה 5. לעניים נקבע תעריף נמוך עוד יותר: עשרים פיאסטרים.

היהודית, להעניק יחס שווה למתים מבלי להתחשב במעלתם החברתית.⁴⁶ לבסוף, לשתי העדות היהודיות היו מנהגים שונים בעריכת טקס הלוויה. לדוגמה, הן נבדלו באמצעי נשיאתו של המת, באופן ההתנהגות במסע הלוויה ובמסלול הלוויה. הרעיון שצורתו החיצונית של טקס רגיש ואינטימי זה תיקבע בידי נוכרים ועל פי מנהגיהם – רעיון זה די היה בו כדי לקומם את רוב אנשי הקהילה.

מלבד הפגיעה ברגשות הדתיים, יצר הצו החדש סכנה ממשית לאוטונומיה של הקהילה היהודית ולאינטרסים החומריים שלה. הצו עמד להפקיע מידי 'החברה' את אחד מתחומי פעולתה המרכזיים: עריכת לוויית. בד בבד הטיל הצו תשלום נכבד על העשירים שיזדקקו לשירות הלוויית. הוא הקשה בכך על 'החברה' לגבות סכום גבוה נוסף מאותם עשירים עבור 'ערך הקרקע' של קברם בבית הקברות היהודי. כאמור, זה היה המקור הכספי לכיסוי כל הוצאותיה של הקהילה בתחום זה. במילים אחרות, סעיף הקבורה, שהיה עד לאותה העת הסעיף המאוזן היחיד בתקציבן של הקהילות, עמד להפוך לסעיף גרעוני ככל יתר סעיפי פעולותיהן ולהטיל נטל נוסף על אוצרותיהן המדולדלים.

לו היה זה צו בודד, ולא צעד אחד במדיניות כללית, אפשר שהתגובה עליו לא היתה כה קיצונית. ואולם, הפיכת שירותי הקבורה למנופול עירוני ציינה את תחילת מימושה של מדיניות שתביא בסופו של דבר לביטול רוב מוסדותיה האוטונומיים של הקהילה היהודית. ואכן, בתחום הקבורה לא התכוונה העירייה להסתפק בצעד זה ותכננה להעביר גם את ניהול בתי העלמין לידיה.⁴⁷ בתחום התברואה היא התכוונה להקים בית מטבחים עירוני, שרק בו תותר השחיטה. די היה בשני צעדים אלה לבדם כדי לשמוט את הקרקע מתחת לשני מוסדותיה העיקריים של הקהילה היהודית, השחיטה הכשרה והחברה קדישא, מקורות הכנסותיה העיקריים.

מדיניות זו לא כוונה, כמובן, באופן מיוחד נגד הקהילה היהודית. היא היתה חלק מתהליך ההתאמה של השירותים העירוניים לנוהגים האירופיים. השתקפה בה מגמת הריכוזיות של המשטרים האירופיים, שהביאה לערעור האוטונומיה של הקורפורציות השונות שהרכיבו את החברה המסורתית. גם העדות הנוצריות בתוניס, ולא רק הקהילות היהודיות, היו עתידות לאבד את סממניהן האוטונומיים כתוצאה ממדיניות זו. ואולם, הרוב המוסלמי הוצא מכלל האוכלוסיות העתידות להשתלב במדיניות החדשה בתחום הקבורה, והדבר מלמד שיישומה של המדיניות לא היה מוחלט. יתרה מזו, בעקבות מהלכים נמרצים שיזמו היהודים כבר בשנת 1885, היתה הפקידות הצרפתית מודעת היטב לרצונם של רוב היהודים לא רק לשמור על

46 על היחס לקבורה בהלכה היהודית ראו: י"מ טוקצ'נסקי, גשר החיים, א, ירושלים תש"ך, עמ' קמא-קנו; 'Burial', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, IV, cols. 1515-1523.

47 שלשלת השינויים בתחום ניהול הקבורה בתוניס נפתחה בהצהרת כוונות כללית שנתנה העירייה כבר בשנת 1884. בצו מ-30 ביולי נקבע: 'תקנה עירונית, אשר תיקבע בעצה אחת עם ועדת הבריאות ותאושר בידי ראש הממשלה, תסדיר את קביעת המוות, את אישורו על ידי רופא או אנשים מוסמכים למטרה זו, את המועד שבו יש לבצע את הקבורה ובאופן כללי את כל האמצעים הנוגעים להובלת הגופות, לניהול בתי העלמין ולתברואה בהם'. מכתב בנוא לשר החוץ מיום 21.3.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית 1897-1918, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130.

מוסדותיהם ועל מסורותיהם האוטונומיות, אלא אף לחזקם.⁴⁸ ההכרעה לכלול את היהודים הילידים בחבורה אחת עם האוכלוסיות האירופיות נשאה אפוא אופי מדיני. ברבות הזמן טענו דוברים צרפתיים, שהאוכלוסייה היהודית היתה צריכה לפרש בתור מחמאה את העובדה שהיא זכתה להיכלל בחבורה אחת עם האוכלוסייה האירופית. ואולם לא כך ראו זאת היהודים.⁴⁹

ד

לא רבים מראשי הקהילה שיערו, בראשית 1887, את ממדיה ואת משמעותה המלאה של המדיניות שאותותיה נראו בפתח. מי שעמדו בלי ספק על מלוא משמעותה היו הנציגים היהודים במועצת העיר, ריימון וולנסי, ג'אקומו סזאנה ואיזאק שמאמא. על שני הראשונים נהגו לומר בציבור היהודי שהם יושבים במועצה 'לא בשל היותם יהודים, אלא למרות היותם יהודים'.⁵⁰ הם היו נציגי התושבים האירופים – וולנסי היה אחד מנציגי הצרפתים וסזאנה אחד מנציגי האיטלקים – ושניהם תמכו בהתלהבות בתוכניות המודרניזציה של השירותים העירוניים. וולנסי אף נטל חלק פעיל בעידוד התהליך, ולאורך כל הדרך שיתף פעולה עם דובו, הפקיד הצרפתי ששימש ראש העיר בפועל.⁵¹ מובן שהם לא ראו חובה לעצמם להסב את תשומת לב עמיתיהם היהודים לנוק הטמון בתוכניות התחיקה העירוניות לאוטונומיה הקהילתית.

הנציג היהודי השלישי, איזאק שמאמא, בנו של הפקיד הגבוה בממשל הביי הקאיד אליהו, ישב במועצה כנציג היחיד של יהודי תוניס. הוא נחשב לאדם חלש אופי, שקולו אינו נשמע והוא מופעל בידי שני בעלי התפקידים הראשיים במסד הקהילתי של התוואנסה: ראש הקהילה והרב הראשי.⁵² ראש הקהילה, שנשא גם הוא בתואר 'קאיד', המשיך להתמנות ממשפחת שמאמא גם בשנים הראשונות לבוא הצרפתים. משפחה זו מילאה בעבר תפקידים נוספים, חשובים יותר, בתחום האוצר של ממשל הביי, ראש המדינה הרשמי שסמכויותיו התרוקנו עתה מתוכן. הקאיד אליהו, אביו של איזאק שמאמא, נהנה מן התואר 'קאיד' לא בשל תפקיד רשמי בקהילה, אלא מתוקף תפקידו באוצר התוניסאי. ראש הקהילה, מואיז שמאמא, בא כאמור מאותה משפחה. ואולם, בד בבד עם התהליכים שעברה הקהילה היהודית הילידית הלכה משפחת שמאמא ונדחקה מעמדותיה. סמוך לפרוץ התקריות הוצאה ראשות הקהילה מידי מואיז שמאמא והוא הוחלף בידי מיכאל זאן. גם הרב הראשי, אליהו בורג'ל, לא היה ותיק בתפקידו. איזאק שמאמא, נציג הקהילה במועצת העיר, דיווח לקרובו ראש הקהילה ולרב הראשי על השינוי הצפוי בעניין הקבורה, וברבות הזמן טען שהללו אמרו לו שהם יטפלו בעניין כאשר יגיעו הדיונים לשלב הביצוע.⁵³ ייתכן שלא הבינו את משמעות

48 צור, צרפת ויהודי תוניסיה (לעיל, הערה 13), עמ' 225–230.

49 קאסו לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 18.4.1887.

50 שם.

51 שם.

52 שם.

53 שם.

השינויים, ואפשר שחששו להיכנס לעימות עם השלטונות הצרפתיים. כאמור, בורג'ל רק התמנה אז לתפקידו, ואילו מואיז שמאמא חש בוודאי שכס ראשות הקהילה מתנדנד תחתיו. רק כאשר פורסם הצו בעיתונה הרשמי של הממשלה, בינואר 1887, החלה משמעותו הקשה לחלחל לתודעת ראשי הקהילות היהודיות, התוואנסה והגראנה, והם נחלצו לפעול נגדו. האיום היה מוחשי דיו כדי לאחד את הנהגת שתי הקהילות העדתיות לפעולה משותפת, בפעם הראשונה מאז כינונו של הפרוטקטורט. בשלב ראשון ניסו הפרנסים לפעול בצנעה, באמצעות תיווך משפטי. הטיפול בעניין נמסר לידיהם של שני עורכי דין יהודים, עורך הדין מולכו ועורך הדין וחבר הפרלמנט הצרפתי אדמונד בנוא-לוי (Benoît-Lévy).⁵⁴ השניים פנו אל הנציבות אך נוסח פנייתם ותכניה המדויקים לא הגיעו לידינו. לאחר זמן דיווח הנציב, כי בשלב זה טענו שליחי הקהילות שהצו פוגע ברגשות הדתיים של היהודים ובאינטרסים הכספיים שלהן. מבחינה דתית, רק יהודים רשאים לשאת יהודי לקבורה ועליהם להשתמש במהלך הלוויה בכלים ובחפצים המשרתים נפטרים יהודים בלבד. מבחינה כלכלית, הצו החדש ירושש את הקהילות, משום שהמשפחות יצטרכו לשלם לקבלן הלוויות ולא יתרמו דבר לקופתן. מתרומות אלה, הסבירו, בא המימון לסיוע לעניים היהודים, המרובים כל כך בתוניהם.⁵⁵ הנציב מאסיקו לא עמד מיד על מלוא משמעותה העקרונית של ההתנגדות היהודית. הוא הסתפק בפנייה לעירייה, שבה ביקש להשתדל להיענות במידת האפשר ועל פי ההיגיון לטענות היהודיות. אכן, העירייה נענתה במידת מה לתביעות והסכימה שלרשות היהודים יעמדו עובדים יהודים וכלים מיוחדים, ומסי הקבורה ייפרעו בידי הקהילות ולא בידי המשפחות.⁵⁶ ברם, היענות זו לא ענתה על ציפיותיהן של הקהילות.⁵⁷ נציגיהן החריפו עתה את מאבקם והציגו את הצו כפוגע בחוזים הבינלאומיים שעליהם חתומה ממשלת צרפת. הם פנו אל הקונסולים הזרים כדי שיעמדו לצדם. הקונסולים הכלליים של איטליה, של ספרד, של אוסטריה ושל בריטניה פנו אל הנציב ותמכו בעמדה היהודית.⁵⁸ מול חזית דיפלומטית זו לא יכלה הנציבות להישאר שוות נפש. עתה כבר עמד הנציב על טיבה העקרוני של ההתנגדות למדיניותה של הפקידות הקולוניאלית. לא הוא, ובוודאי לא ריגניו (Regnault), מזכיר הממשלה והאחראי למדיניות כלפי המקומיים, לא התכוונו לסגת ממנה. אי לכך השיב הנציב לקונסולים, ששלטונות הפרוטקטורט מוכנים לערוך שינויים בפרטים מסוימים של נוסח הצו בלבד, ואף הציע כמה תיקונים מעין אלה.⁵⁹ התכתבויותיו האחרונות של מאסיקו עם הנציגים הקונסולריים

54 עתירת הקהילות היהודיות בתוניס, ללא תאריך, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130.

55 מאסיקו לשר החוץ, שם, 18.4.1887.

56 שם.

57 תגובתן של הקהילות עולה מעתירה נוספת שהגישו לנציב, הפעם ישירות וללא עזרה של מתווכים (עתירת הקהילות היהודיות בתוניס, ללא תאריך, שם, תוניסיה, כרך 130). הדבר הבולט במסמך הוא, שכל הנימוקים המועלים בו מכוונים לערער על עצם יישומו של הצו בנוגע לאוכלוסייה היהודית.

58 הנציב לשר החוץ, שם, 18.4.1887.

59 שם.

בעניין זה היו בראשית מארס. ארבעה ימים לאחר חילופי האיגרות האחרונים, ב־14 במארס, הפליג הנציב לצרפת.⁶⁰

עם נסיעתו של מאסיקו לפריס פנו יהודי תוניס לכי"ת, בפעם הראשונה לאחר שנים רבות, בבקשה שישתדלו לטובת קהילת תוניס. 'משלחת גדולה של יהודים – כתב קאזס – התייצבה בפני חברי הקהילות ביקשו ממני להתערב אצלכם למענכם, כדי שתסכימו ליטול את עניינם לידיכם וללמד סנגוריה בחוגי השלטון הגבוהים על יהדות תוניסיה. הם יהיו מאושרים אם תערכו את השתדלויותיכם בעת שהותו של מר מאסיקו בפריס...'⁶¹ המשלחת מסרה לידי קאזס מכתב על הנושא, כדי שישלח אותו לוועד. מכתב זה נשלח לרבה הראשי של יהדות צרפת, הרב צדוק כאהן (Kahn).

במקביל לניסיונות של הנכבדים היהודים לפעול אצל מאסיקו בפריס, התנהל בתוניס משא ומתן בין נציגי הקהילות לבין אלברטו הוק (Huc), עוזרו של דוכן, מנהל ענייני העירייה בפועל. בבסיס הדיונים היתה מונחת הסכמה שקבלן הלוויות יעניק לקהילות פיצוי כספי.⁶² הצדדים כמעט הגיעו לידי הסכמה והנה התברר שההסכם לא יזכה להסכמת אנשי משרדו של הנציב. הדיונים התחדשו, ועתה ביקשו הוק והפקידים הבכירים לבסס את ההסדר על השיטה שהיתה נהוגה בקהילת מרסיי. גם רעיון זה היה מקובל על נציגי היהודים, שכן הם היו מצויים בענייניה של קהילת מרסיי לאין ערוך טוב יותר מהפקידים הקולוניאליים. גבריאל וולנסקי, מראשי הגראנה, הבריק למרסיי, אל המשפחה הענפה שהיתה לו בעיר זו. ראשי הקונסיסטוריה המקומית שלחו לו מברק ובו תיאור של שיטת טיפולם במתים, תיאור שטרף לחלוטין את קלפי השלטונות. לנציגי השלטונות התברר, שאם תונהג בתוניס השיטה הנהוגה במרסיי יהיו הקהילות חופשיות לחלוטין לנהל את קבורת המתים כרצונן.⁶³ העניין הוחזר אפוא לטיפולו של מזכיר הממשלה ריניו, והלה הודיע שברצונו להמתין למידע רשמי בנושא מראש המחוז של מרסיי.

בעודם ממתינים להתקדמות המשא ומתן הלכה והתבהרה לנכבדים היהודים משמעותו הכללית של הצו. עתה נודע לחוגי הקהילה שהעירייה בוחנת הצעה להעביר את בית העלמין היהודי לרשותה ולניהולה. עוד התברר להם, כי בפתח עומדת החלטה להקים בית מטבחיים עירוני.⁶⁴ הצו הראשון, שקאזס הגדירו 'מהפכה אמיתית', היה אמנם בגדר פגיעה קשה בסדר הקהילתי הישן, אך הצווים שעמדו לבוא בעקבותיו נשאו בחובם זעזועים גדולים עוד יותר.

ה

ביום א', 20 במארס 1887, בעוד ראשי הקהילות היהודיות ממתינים להחלטתו הסופית של מזכיר הממשלה ריניו בדבר המשא ומתן בינם לבין נציג העירייה, נכנס לתוקף שירות הלוויות

60 שם.

61 קאזס לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 14.3.1887.

62 *L'unione*, 24.3.1887

63 שם.

64 קאזס לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 14.3.1887.

העירוני. ביצוע ההחלטה על הפעלת השירות אולי לא בא בהפתעה לראשי הקהילה, שכן מועד כניסתה לתוקף היה ידוע מוזמן. ואולם, במקביל לכך הונחת על ראשם צו חדש, שלקראתו לא היו מוכנים כלל וכלל. מדובר בצו עירוני חדש, שנמסר בבוקרו של היום לקאיד, ראש קהילת התוואנסה, שמאותו היום ואילך יוצבו שוערים בפתח בתי העלמין, הן של היהודים הן של המוסלמים.⁶⁵ השוערים יהיו אחראים להתיר אך ורק את כניסתן של לוויות שקיבלו אישורים ומנוהלות כחוק. השוער בבית העלמין המוסלמי יהיה כפוף למפקח על בתי העלמין המוסלמיים ואילו השוער של בית הקברות היהודי יהיה כפוף להנהלת בית העלמין הקתולי.⁶⁶ בית העלמין הקתולי נקנה קודם לכן בידי העירייה מן הקנצלריה הקתולית, וראשי הקהילה היהודית ראו אפוא בצו החדש אישור ברור לחששותיהם בדבר כוונתיה של העירייה להשתלט לחלוטין על בית הקברות היהודי ועל השטח שעליו הוא השתרע.⁶⁷

לציבור היהודי הרחב נודע על השינוי במנהגי הלוויה בבוקרו של יום, כאשר באו קרוביו של נפטר יהודי בעל נתינות איטלקית, סלומון בוקרה, להסדיר את אישור המוות ואת תעודת הפטירה במשרד העירייה.⁶⁸ פקיד העירייה דרש מהם להשתמש בשירות הלוויות העירוני, והסביר כי בלי אישור מקבלן הלוויות לא יוכל להעניק להם את שאר האישורים הנדרשים. קרובי הנפטר סירבו לעשות כן והשמועה על הדרישה החדשה פשטה בעיר עד מהרה. הרוחות בקרב הציבור היהודי סערו. רבים נטשו את מלאכתם ואת חנויותיהם וקבוצות רבות של יהודים החלו להתקהל במרכז העיר.⁶⁹ בינתיים היה צריך לקבור אדם נוסף, כנראה מן העדה התוואנסית, וציבור המתקהלים החליט לערוך את שתי הלוויות ללא האישורים הנדרשים.⁷⁰ על פתח בית העלמין היהודי הוצבה כינתיים שמירה משטרתית, ומשהגיע מסע הלוויה של אחד הנפטרים אל בית העלמין חסמו בפניו השוטרים את הדרך. ציבור היהודים שהגיע למקום הלך וגדל. משהתמידו השוטרים במאמציהם למנוע ממסע הלוויה להמשיך בדרכו פרץ ההמון, שנאמד בחמשת אלפים נפש ויותר, לתוך שטח בית העלמין. המפגינים נשארו בשטח וסירבו להתפנות ממנו. כוח השוטרים לא הצליח להתגבר על התנגדותם, ובהתייעצות של גורמי השלטון הבכירים בבירה הוחלט לתגבר את כוח המשטרה בכוח צבאי. למקום נשלחו שתי פלוגות חי"ר מדיביוזית הכיבוש, אך עד שהללו הגיעו לבית העלמין כבר עלה בידי כוחות המשטרה לפנות את המקום. במהלך הפינוי התחוללו תגרות בין השוטרים למפגינים ובוצעו מעצרים, אך בעיקרו של דבר הצליחה המשטרה להשתלט על המצב.⁷¹ בהעדרו של הנציב מאסקו, ניהל את ענייני הממשל בנוא (Benoit), ממלא מקומו. למחרת היום, כאשר שקד על חיבור דין וחשבון על התקרית, הגיעו אליו ידיעות שההפגנות היהודיות

Tunis-Journal, 23.3.1887 65

קאוס לנשיא כי"ח (לעיל, הערה 15), 21.3.1887. 66

שם, שם. 67

L'unione, 24.3.1887, סידורים פורמליים אלה הונהגו בתוניס, כאמור, בקיץ 1885. 68

שם: מברק בנוא לשר החוץ, 20.3.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, 69

סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130. 70

שם, שם. 71

שם: בנוא לשר החוץ, שם, 21.3.1887. 71

התחדשו ואף נשאו אופי חמור יותר. בבוקרו של יום שָׁבוּ המפגינים היהודים לבית העלמין וניסו לפרוץ לשטחו. משנתקלו בהתנגדות של המשטרה נעו שתי קבוצות מפגינים לעבר שני יעדים. האחת פנתה לעבר בית העירייה והאחרת אל מעונו הפרטי של סגן ראש העיר הצרפתי, דובו. בשני המקומות התנהלו מחזות דומים: המפגינים יידו אבנים ושברו חלונות, תוך השמעת קריאות גנאי. בנוא החליט לקרוא שוב לעזרת הצבא, ופלוגת חיילים נשלחה לעיר. נקודות המשמר בעיר תוגברו, פטרולים הבטיחו את התנועה הסדירה וכוח מסוים יצא לעבר מעונו של סגן ראש העיר. במקום התנהלה בינתיים ההתנגשות הקשה ביותר בין היהודים המפגינים לבין כוחות המשטרה, התנגשות שבמהלכה נפצעו שני מפגינים, האחד מיריית אקדח והאחר ממכת חרב. שוב נערכו מעצרים והשקט הושב על כנו. אחר הצהריים כבר נערכה לווייה יהודית על פי דרישות העירייה.⁷²

לאור המתיחות, שהגיעה לשיאה בהפגנה מול ביתו של סגן ראש העיר, נקטו גורמים בקהילות היהודיות שתי יוזמות מקבילות. האחת היתה הגשתן של עתירות נוספות לקונסולים הזרים, בניסיון נוסף לבקשם להגן על העניין היהודי. ניסיון זה נכשל, ובאסיפת הקורפוס הקונסולרי, שהתקיימה בשעות אחר הצהריים של אותו היום, החליטו הקונסולים שאין ביכולתם להתערב. המשתתפים המליצו לעותרים לנסות להגיע להסכמה עם ממשלת תוניס.⁷³ היוזמה השנייה הופנתה לעברם של שלטונות הפרוטקטורט. מספר נכבדים יהודים גייסו סוחר מאלטי לא יהודי בעל מוניטין ושמו פיזאני (Pisani) לתווך בינם לבין מזכיר הממשלה. ריניו השיב לפיזאני כי יהיה מוכן לדון עם היהודים רק לאחר שהשקט ישוב על כנו. עם זאת, מסר, לא תסרב הממשלה לבחון את טענות היהודים, כפי שכבר עשתה, בתנאי שלא תידרש לבטל את הצו. פיזאני הבטיח לעשות כל שביכולתו, בעזרת חבריו היהודים, כדי להרגיע את הרוחות.⁷⁴

למחרת בא פיזאני שנית למשרדו של מזכיר הממשלה בשליחות תיווך. הוא בא בשםם של נכבדים בעלי אורחותיו שונות משתי הקהילות שביקשו להיוועד עם ריניו. לאחר שהיום עבר בשלום והפגנה גדולה שתוכננה לאותו יום לא התקיימה (אולי פרי מאמציהם של המפשרים להרגיע את הרוחות), הסכים ריניו להיעתר לבקשתם והפגישה הראשונה בינו לבין נציגי הקהילות התקיימה בערב של אותו היום.⁷⁵

הפגישה הולידה הסכם זמני, שאילו היה מתקיים היה בו משום כניעה גמורה של העירייה לקהילות היהודיות. לפי ההסכם, שליטת הקהילות על שירותי הקבורה תהיה מובטחת לא רק בהווה אלא גם בעתיד. ראשי הציבור היהודי הסכימו רק לווייתורים שוליים, כמו פיקוח על ציוד הקבורה, על הסדר בלוויות ועל אמיתות ההצהרות בדבר עוניים של הנפטרים,

72 שם; מברק בנוא למשרד החוץ, שם, 21.3.1887. לתיאורים נרחבים של האירועים מנקודות מבט איטלקית וצרפתית ראו: *Tunis-Journal*, 24.3.1887; *L'union*, 23.3.1887. העיתון האחרון הוציא תוספת מיוחדת לתיאור שני ימי התקריות.

73 מכתב בנוא למשרד החוץ, שם, 28.3.1887.

74 שם, שם.

75 קאס לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 24.3.1887.

פיקוח שלא היתה ברורה משמעותו. הם גם היו מוכנים להתחייב לרכוש קרון להובלת מתיים, אם וכאשר יועתק בית העלמין היהודי אל מחוץ לעיר. עוד הסכימו ראשי הקהילות להעניק ליהודים העשירים התר לערוך לווייה מפוארת, כנראה תוך שימוש בצידו של קבלן הלוויות. ואולם, מנוסח ההסכם היה ברור שניהול הלווייה יישאר בידי היהודים והם יעבירו לעירייה תשלום מסוים.⁷⁶ מכל מקום, עם ניסוחו של הסכם זמני זה רפתה המתיחות ולא התחדשו עוד ההתפרעויות.

1

ההסכם הזמני, שהיה אמור להיות מוגש לאישורה של העירייה, הפקיע למעשה את האוכלוסייה היהודית מכלל האוכלוסיות שעליהן חלו סדרי הקבורה החדשים. קבורת הנפטרים היהודים לא היתה אמורה להתנהל מעתה באמצעות שירות הלוויות העירוני. אמנם, נוסח ההסכם היה מעורפל ביחס לקבורת העשירים והאמידים, אך נראה שגם הם לא נדרשו להשתמש בשירות העירוני, אלא רק לשלם מעין מס לעירייה.⁷⁷ לפיכך לא התקשו הנכבדים היהודים להצהיר בראשית נוסח ההסכם, בבחינת מס שפתיים, שאין הם מבקשים לבטל את הצו – תביעה שנישאה בפי המפגינים והמתפרעים – אלא להכניס בו תיקונים מסוימים ותו לא.⁷⁸ ואולם, כפי שכתב קאזס למרכו כ"ח בפריס, האמת היתה שלמעשה לא יופעל שירות הלוויות העירוני על היהודים.⁷⁹ כך גם הבינו, ככל הנראה, אנשי העירייה את ההסכם ועל כן סירבו לאשרו.⁸⁰

76 בנוסח מכתב שנוציגי הגרמניה והתוואנסה חתמו עליו פורטו הנושאים המוסכמים, ואלה הם: (א) הקהילה היהודית רשאית לרכוש ציוד מיוחד לצורכי קבורה והציוד יופקד בבניין מיוחד. הן הציוד והן הבניין יהיו בפיקוח העירייה; (ב) כל עוד מצוי בית העלמין היהודי בתוך העיר, לא יידרש קרון קבורה לצורך הובלת נפטרים יהודים. כאשר יועבר בית העלמין אל מחוץ לעיר תרכוש הקהילה את הקרון והוא יעמוד לשימושה הבלעדי; (ג) קבורת היהודים העניים תהיה על חשבון הקהילות והלוויות יערכו על פי המנהג היהודי. עם זאת, על הסדר בלוויות יפקח ממונה יהודי מטעם העירייה. העירייה תשמור לעצמה גם את הזכות לפקח על מהימנות ההצהרות בדבר עוניים של הנפטרים; (ד) יהודים אמידים או עשירים יוכלו לבחור בלווייה מפוארת הכרוכה בתשלום. התשלום ייגבה בידי ראשי בתי העלמין (הכוונה לראשי החברות קדישא) ויועבר לעירייה. זו מצדה רשאית לנקוט באמצעי הביקורת הדרושים (העתק מכתבם של הנכבדים היהודים אל מזכיר הממשלה התוניסאית, 23.3.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130). על המכתב חתומים: ג'אקומו פירנטינו, אלי בונאן, דניאל בונאן, ל' אלמיליק, מיכאל וזאן, גוטיארס. מלבד וזאן, כל השאר הם חברי הנהלת הקהילה הגרמנית. ניתן אולי ללמוד מכך שאם הקאיד וזאן לבדו היה יכול לייצג את העדה התוואנסית, הרי בעדה הגרמנית אף נושא משרה לא נהנה מסמכות דומה. 77 העתק מכתב של ר' יצחק טייב לר' רפאל חי כהן, בתוך מכתבו של האחרון לאיזידור לב, י"א בניסן התרמ"ז, ארכיון חברה כל ישראל חברים, תוניסיה, I.C.4; העתק עתירתם של נכבדי הקהילות היהודיות לנציב, 3.4.1887, שם.

78 העתק מכתבם של הנכבדים היהודים אל מזכיר הממשלה התוניסאית, 23.3.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130.

79 שם.

80 קאזס לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 4.4.1887.

ואולם, מאחר שהוסכם למעשה בין מזכיר הממשלה לנציגי היהודים שהאוטונומיה היהודית בענייני קבורה תישמר, בצורה זו או אחרת, הועתק מרכז הכובד של הסכסוך בין העירייה לבין הקהילות לנושא הכספי. מעתה לא התנתה העירייה את מתן האישור להסכם בכניעת היהודים ובציותם להוראות הצו המקורי, אלא רק בהסכמתם לשלם מס על הקבורה. העירייה דרשה שעל כל קבורה של נפטר יהודי ישולם מס של ארבעים פיאסטר (עשרים וחמישה פרנק) לקופת הזיכיון, ואילו על קבורת ילדים שטרם מלאו להם שלוש-עשרה תשולם מחצית הסכום. על רקע דרישתה זו סירבה העירייה, כאמור, לאשר את ההסכם הזמני. ריניו הודיע על כך לראשי הקהילות והידיעה עוררה התרגשות עזה בקרב הציבור היהודי. ראשי הקהילות ביקשו ראיון עם הנציב. מאסיקו, ששב בינתיים מפריס, קיבל את נציגיהם ב-3 באפריל 1887.⁸¹ בפגישה השתתפו שמונה נציגים, משתי הקהילות, ובראשם הקאיד וזאן.⁸² הנציגים הגישו לנציב עתירה לבטל את העול הכספי שהעירייה ניסתה להטיל על שכמ הקהילות, או לפחות להפחיתו במידה ניכרת. בעתירה הוסבר, שמספר הנפטרים היהודים מגיע מדי שנה בשנה לכחמש מאות, ונטל המיסוי המוצע על קופות הקהילות, המדולדלות ממילא, יהיה כחמישה-עשר אלף פיאסטר. יחד עם ההוצאות האחרות המוטלות עליהן לצורכי קבורה יגיע סעיף ההוצאות למטרה זו לשישים אלף פיאסטר, סכום שאין בכוחן לגייסו. כדי להמחיש לנציב את מצבם הכספי הרעוע ממילא הם דיווחו לו, כי באותו שבוע נאלצו הקהילות ללוות שנים-עשר אלף פרנק לכיסוי הוצאותיהן למתן סיוע לעניים היהודים לחג הפסח.⁸³ הפגישה בכללותה התנהלה באווירה קריה, והנציגים היהודים התריעו בפני הנציב כי אם תתעקש העירייה ותעמוד על דעתה ברצונם להפסיק את המשא ומתן ולהניח לשלטונות לבצע את הצו כראות עינם. הנציב אמר, כי לפני שיפסוק את דברו בכוונתו להתייעץ עם חברי מועצת העירייה, ואת החלטתו ימסור לנציגים במועד מאוחר יותר.⁸⁴

למחרת היום זומנו אותם הנציגים ללשכתו של הנציב מאסיקו והגיעו להסכם סופי. לפי הסכם זה נשארו בתוקף כל הסעיפים שנגעו להסדרי הקבורה שעליהם הוסכם במגעים הקודמים. בתחום הכספי הושגה פשרה: הקהילות ישלמו לזיכיון העירוני מס בגובה עשרים וארבעה פיאסטר עבור קבורת מבוגר ושנים-עשר פיאסטר עבור ילד, וקבורת עניים תהיה פטורה מן המס. בעל הזיכיון יהיה רשאי לבדוק את אמיתות הצהרות העוני.⁸⁵ ב-7 באפריל שלח דובו מכתב לנציגים היהודים ובו אישר את ההסכם, תוך ניסיון מאולץ להציגו כעולה בקנה אחד עם הצו ועם החלטות העירייה. עם זאת, הוא הדגיש הדגשה יתרה את חשיבות תפקידו של המפקח על הסדר בלוויות ואת השתייכותו למנגנון העירוני. עוד דרש דובו מן הנציגים, בשם הסדר הציבורי, לדאוג מעתה לנעילת השערים ולסתימת הפרצות בחומת בית

81 שם.

82 מבחינה רשמית שימש הקאיד ראש לכל היהודים, אף שהיו שני ממסדים עדתיים-קהילתיים. אין עדויות מבוססות שהשלטונות המוסלמיים הסכימו להפרדה גמורה בין שתי העדות ולמינוי קאיד מיוחד לגרמנה. ראו: אברהמי (לעיל, הערה 7), עמ' 68-70.

83 העתק עתירתם של נכבדי היהודים לנציב, 3.4.1887, ארכיון חברת כל ישראל חברים, I.C.4.

84 קאוס לנשיא כ"ח (לעיל, הערה 15), 4.4.1887.

85 שם.

העלמין, כדי שרק השער המרכזי יישאר פתוח, בהתאם לצו העירוני מ-1 באפריל.⁸⁶ על מכתבו של סגן ראש העיר השיבו הנציגים במכתב קצר, שבו אישרו אף הם את תנאי ההסכם.⁸⁷

ז

משנת 1885 ואילך לא אירעו התפרעויות והפגנות המוניות בתחום העיר תוניס. ההפגנות עקב צו הלוויות בשנת 1887 היו אפוא ההפרה הראשונה של הסדר הציבורי בעיר מזה שנהיים. לאמיתו של דבר, הן עלו בחומרתן על ההפגנות של המוסלמים בשנת 1885. התכתובת בין שלטונות הפרוטקטורט לממונים עליהם בפריס מלמדת שאופיין של התקריות כהפרות סדר חמורות הוא שהטריד את הפקידות הצרפתית בראשית טיפולה בפרשה.

השאלות הראשונות שהטרידו את השלטונות משני עבריו של הים התיכון היו יעילותה של הפקידות המקומית בדיכוי הפרות הסדר ושאלת האמצעים שמן הדין היה לנקוטם כלפי העצורים. אין כמעט ספק שהשלטונות המקומיים הופתעו מפרוץ התקריות. אמנם, לפי דיווחו של בנוא, ממלא מקומו של הנציב, היו למשטרה ידיעות על כוונת היהודים לנסות לערוך לווייה שלא על פי הצו, אך המשטרה לא היתה ערוכה כלל למה שהוגדר כ'פלישה של כמה אלפי יהודים' לבית העלמין היהודי. נוכח מה שנראה כקוצר ידה של המשטרה להשליט סדר נקרא, כזכור, הצבא לסייע. בעיתונות הצרפתית בתוניס הועלו ספקות אם הפעלתו של הצבא לא היתה מתונה מדי, ואם לא היתה הנציבות צריכה להפגין יד קשה יותר בפיוור ההפגנות היהודיות.⁸⁸

ואולם, השלטונות הוטרו ממהבטים אחרים של הפרשה. ראשית, ניתן היה לפרש את עצם קיומן של תקריות מעין אלה בבירת הפרוטקטורט כליקוי כלשהו בתפקודה של הפקידות המקומית. אין תימה אפוא שבדיווחים הראשונים של בנוא מתוניס ניכר מאמץ לסנגר על פעולותיה של הנציבות לפני התקריות ובמהלכן, וכן להמעיט בחשיבותן של התקריות, עד כדי מסירת הודעה מוקדמת מדי על החזרת השקט על כנו.⁸⁹ שנית, הנציבות חששה מביקורת על השימוש בכוח יותר מביקורת הפוכה, על יד מתונה מדי. כזכור, בשעת פיזוריה של ההפגנה ליד ביתו של סגן ראש העיר נורה אחד המפגינים ונפצע קשה ואחד מחבריו נפגע מפגיעת חרב. בתכתובת בין הנציבות לבין משרד החוץ לא חסכה הנציבות מאמצים לטשטש את אחריות כוחות הביטחון לשפיכות דמים זו ולהטיל את האחריות על הצד היהודי. כמו כן,

86 שם.

87 שם, העתקי ההתכתובות.

88 ראו ציטוטי הדיווחים העיתונאיים אצל: Cl. Hagège, *Les Juifs de Tunisie et la colonisation française jusqu'à la première Guerre Mondiale*, Thèse de 3e cycle, Université de Paris, 6e section, 1973, p. 200.

89 מכתב בנוא למשרד החוץ, 21.3.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130.

דיווחי הצבא מתונים שיקפו רצון להמעיט ככל האפשר במשקל המעורבות הצבאית בהשלטת הסדר בעיר.⁹⁰

ההשלכות שהיו למאורעות על הסדר הציבורי כולו מילאו תפקיד חשוב ביחסה של הפקידות הצרפתית לתקריט, גם לאחר ששכחו. זה היה השיקול העיקרי שלאורו בחנה הפקידות המקומית את שאלת העונשים שיש להטיל על העצורים היהודים. נציגי הקהילות הפצירו בשלטונות לחון את העצורים ובנוא התייעץ בנושא זה עם ראשי המערכת המשפטית:

נשיא בית הדין סבר כי יש להיענות לבקשה, משני טעמים: האחד, שהיא תתרום ללא ספק להרגעת הרוחות; האחר, שהנדונים ראויים לתשומת לב [אוהדת]. אין ביניהם אף אחד שהובא כבר למשפט בעבר, ומלבד זאת אין הם אלא דמויות צדדיות, ואילו האשמים האמיתיים, מעוררי המהומות, נמלטו מעונש. לתובע הכללי יש דעה הפוכה. הוא סובר, שהמעשים שבגינם הובאו הנדונים למשפט חמורים יחסית, שהעונשים שהוטלו עליהם לא חרגו מן המידה, ושזו (=החנינה) תפגע בסמכות השלטון, ועל כן הוא צריך לדבוק בהחלטותיו ולא לסגת מהן. שיקולים אחרונים אלה נראו לי מבוססים, ואני חושב כי מן הבחינה הפוליטית, שצריכה להעסיקנו יותר מכל בחינה אחרת, יהיו יותר חסרונות מיתרונות בהיענות לבקשה.⁹¹

מתברר שלבעלי הדעות השונות בשלטון היתה מטרה משותפת – השבת השקט על כנו. הם נחלקו אפוא רק בדבר האמצעים להשגת המטרה. מן התכתובת בין פריס לתונים אנו למדים שגם משרד החוץ התרכז בהבט זה של התקריט. השר, אמיל פלורנס (Flourens), הצטרף לדעת המחמירים בין בעלי התפקידים בתוניסיה והנחה את הנציבות בהתאם לכך.⁹²

השלטונות הצרפתיים משני עברי הים תפסו אפוא את תקריט בית העלמין, בשלב ראשון, כמשבר בסדר הציבורי, ועל כן נטו תחילה להתייחס למשמעויותיהן הכלליות ולא היהודיות המיוחדות. ואולם, תוך כדי דיון בהשלכותיהן הכלליות של התקריט על הסדר הציבורי החלו בעלי התפקידים השונים לתהות על משמעות העובדה שמחוללת התקריט היתה האוכלוסייה היהודית דווקא. מדבריו של נשיא בית הדין שהביא בנוא משתמע, שלדעתו העצורים לא היו האשמים האמיתיים בפרשה. לדעה זו היו שותפים גם המבקשים להחמיר בעונש, כגון בנוא. מי אפוא היו מעוררי המהומות? בנוא, שניהל את רוב התכתובת עם משרד החוץ עד שובו של מאסיקו, הפנה אצבע מאשימה כלפי האוכלוסייה היהודית-האיטלקית. רוב האנשים שהסיתו וארגנו את התקריט באו מקרבה, קבע, אף שהשכילו למשוך בחוטים מרחוק ולהתחמק מידי החוק. בנוא הדגיש כי אין בידי הוכחות לכך שמאחורי יהודים אלה עמדה הקונסוליה האיטלקית, ובכך רמז שהאחריות כולה נופלת על שכמם של אותם יהודים. על כן הם כשלעצמם מסכנים את השלטון הצרפתי.⁹³

תפיסה זו נתקבלה במשרד החוץ ללא עוררין. אחד הפקידים בלשכתו של שר החוץ

90 מברקי בנוא ומפקד החטיבה המוצבת בתונים למשרד החוץ ולמשרד המלחמה, שם, 22-23.3.1887.

91 בנוא לשר החוץ, שם, 28.3.1887.

92 שר החוץ למאסיקו, שם, 7.4.1887.

93 בנוא לשר החוץ, שם, 28.3.1887.

פלורנס, ויקטור פלרי (Fleury), חיבר טיוטת מכתב לנציב מאסיקו שהיתה קיצונית יותר במסקנותיה לגבי חומרת משמעותן של התקריות. שר החוץ אישר את הטיטה, בתיקונים קלים, ושיגר אותה לתוניס. המסקנה שהובעה בה היתה: 'קשה שלא לקבוע כי להפגנות שערכה הקהילה היהודית בתוניס יש אופי חמור מנקודת מבט פוליטית. הנטיות האנטי צרפתיות שגילו המפגינים הנן הוכחה שבשעת משבר רציני ימצאו הקמים עלינו תמיכה וסיוע אצל רבים במגזר היהודי'.⁹⁴ באות אזהרה זו, שנלמד כלקח מן התקריות, ראה השר גילוי חדש, שעמד בניגוד גמור למדיניות שננקטה עד אותה העת כלפי האוכלוסייה היהודית של הפרוטקטורט.⁹⁵

פרשנותו של בנוא לתקריות, פרשנות שהשפיעה עמוקות על אנשי משרד החוץ, הופיעה בדין וחשבון המסכם שלו על התקריות. בדיווחו הראשון על התקריות הקדיש בנוא מקום לחקירת השתלשלות העימות בין העירייה לקהילות היהודיות. עתה לא מילא הסבר זה כל מקום בדבריו. המהומות הצטיירו מעתה, הן בעיניו והן בעיני שר החוץ פלורנס, כמזימה עוינת לצרפת, וקיומן התפרש כאות אזהרה המחייב הערכה מחדש של היחס ליהודי תוניסיה. רק עתה, לאחר שהלכה והתגבשה ראייה זו של המאורעות, ניתנה לנציב העליון מאסיקו הזדמנות להביע את דעתו על משמעותן. באיגרת ארוכה לשר החוץ הציג הנציב פרשנות שונה לתקריות, פרשנות המשבצת אותן בהקשר התרבותי-החברתי שלהן ורואה בהן בעיה בתחום הסדר הציבורי הכללי ולא בתחום היחסים בין שלטונות הפרוטקטורט לבין הקהילה היהודית. הוא הפנה את שר החוץ למאמר שפרסם הברון ד'אסטורנל דה קונסטאן *Revue des Deux Mondes* (d'Estournelles de Constant) בפברואר אותה השנה. במאמר, 'Les débuts d'un protectorat' טען המחבר, שמציאת פשרה בין דרישותיה של הצויליזציה האירופית לבין מנהגיהן של העדות השונות המרכיבות את האוכלוסייה המקומית היא המשימה העיקרית העומדת בפני השלטונות הצרפתיים. ד'אסטורנל דה קונסטאן הביא דוגמאות אחדות להתפרצויות זעם של מגזרי אוכלוסין עקב הנהגת חידושים: העגלונים המאלטים ('כלומר, חצי ערבים', כהסברו) פתחו בשביתה מלאה כאשר נדרשו להתייצב לקבלת רשיון; תושבי תוניס כולם, ילידים כאירופים, פרצו בזעקות שבר 'כאילו שילחו אש בבתינו' כאשר ביקשה העירייה להתקין מוני מים בבתים; קשה לשער את המהומה שעוררו הצווים שאסרו זריקת אשפה או שפיכת מי שופכין וגידול חזירים. 'במועד קבלתן של כל אחת מן התקנות הללו התחוללה מהפיכה קטנה', קבע. על רקע זה, הסביר מאסיקו, אין להקנות לתקריות משמעות פוליטית. עם זאת, לדעתו, גם משמעות דתית אין להקנות להן,

94 שר החוץ למאסיקו, שם, 7.4.1887.

95 השוו: Hagège (לעיל, הערה 88), עמ' 201 ואילך. ברם, החוקר לא עמד על כך שלא שר החוץ חיבר את נוסחי התשובות לנציב אלא פקדי משרדו. לעובדות אלה היתה משמעות רבה בהמשך ההתפתחויות. תמוה הדבר שז'יל זיסראן, ששימש באותה תקופה פקיד בכיר בתת המחלקה לענייני פרוטקטורטים במשרד החוץ, נחשב למעשה לאחראי לענייני תוניסיה, לא הוא שחיבר את טיוטות המכתבים למאסיקו, אלא פלרי. ואולם, חתימתו של פלרי ברורה למדי (על תפקידי הפקידים הנ"ל) והביורגפיות שלהם עיינו: Ministère des Affaires Etrangères, *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française*, מן השנים 1887 ו-1888.

ואין הן אלא תוצאה של בערות ושל רצון לדבוק בשגרה.⁹⁶ מכאן שאין להתייחס אליהן בחומרה, אלא בהבנה ובמידה רבה של סבלנות וסובלנות.⁹⁷ כדי לשכנע את שר החוץ בנכונות תפיסתו זו, הציג מאסיקו באורח חיובי את הצהרות הנאמנות של נציגי הקהילה היהודית ואת תפילות השבח לצרפת של רבניה הראשיים. יתר על כן, שלא כמקובל, ציטט אף את דברי הקונסול האיטלקי שהתפרסמו בביטאונם של בני ארצו בתוניסיה, *L'unione*, שבהם הוכחשו נמרצות הטענות על האופי הפוליטי-החתרני כביכול של ההפגנות.

ואולם, פרשנותו של הנציב לא התקבלה על דעתו של שר החוץ. אמנם, במכתבו הזכיר מאסיקו את הקריאות 'יחי איטליה!', שנשמעו מקרב המון המפגינים היהודים, אך הוא הגדירן 'קריאות נלוות' וביקש להמעיט בחשיבותן. השר מתח קו מתחת להגדרה 'נלוות' ורשם בשולי הדף: 'אבל בעלות משמעות'. באיגרת תשובה, שנוסחה בידי פלרי ונחתמה בידי השר, שב הלה והביע אמונה גמורה בתפיסה שאומצה במשרדו לפני כן, שבקהילה היהודית נתגלתה סכנה פוליטית ריאלית.⁹⁸ בתונים נשמעה גם פרשנות צרפתית נוספת לתקריט. היא ביטאה כנראה את דעת סגן ראש עיריית תונים, יריבן הראשי של הקהילות היהודיות בפרשה זו. לפי פרשנות זו, המאבק נגד הצו לא היה אלא פרי מאמץ של הקהילות ושל 'שלטון הרבנים' להגן על אחוזותיהם מקדמת-דנא, ולמנוע את כניסתם של צאן מרעיתם לתחום תחולתו של החוק הכללי.⁹⁹

ח

ניתוח הפרשנויות הצרפתיות לתקריט מלמד כי מלבד הקושי האובייקטיבי של הפקידים הצרפתים להבין את מניעיהם של היהודים המקומיים, הם ראו צורך לתת הסבר פשוט לפרשה. מערכת בירוקרטית מעדיפה בהירות, ומוטב שזו תנוסח במושגים המוכרים לדרגיה השונים. על כן אין ספק שהסברו של בנוא, שאומץ על דעת פלרי, היה בעל סיכוי עדיף להיקלט אצל שר החוץ. התחרות הקולוניאלית בין המעצמות היתה מוכרת לכל אנשי משרד החוץ משני עברי הים התיכון. על רקע זה קשה היה שלא להתפתות ולפרש את תקריט הלוויות כחלק מן המאמץ האיטלקי להחליש את מעמדה של צרפת בתוניסיה.

ואולם, פרשנויות של פקידים צרפתים לחוד והמציאות בתונים הקולוניאלית לחוד. למעיין בפרשה לאור רקעה ועל פי התייעוד עליה נראה הסבר זה פחות משכנע דווקא. דומה שאם אכן מילאו היהודים מליוורנו תפקיד פעיל בארגון התקריט, לא היה עליהם אלא להצית אש בחבית שריפה. חומר הנפץ העיקרי היה ההתדרדרות הכלכלית במצבה של האוכלוסייה הילידה. מבעד לעדויות המפורטות למדי על מצבו של המיעוט היהודי בעיר משתקף התהליך

96 מאסיקו לשר החוץ, 18.4.1887, ארכיון משרד החוץ הצרפתי, תכתובת פוליטית ומסחרית, סדרה חדשה, תוניסיה, כרך 130.

97 שם.

98 שר החוץ למאסיקו, שם, 28.4.1887.

99 J.M., 'Les Juifs et le droit commun', *Tunis-Journal*, 23.3.1887

המוכר היטב של פלישת הכלכלה האירופית לשטחים הקולוניאליים, תהליך שגרר בעקבותיו תוצאות הרוות אסון למסחר ולמלאכה המקומיים. מן הסתם לא היה קשה לקרוא בתקופה זו להמון רב של יהודים לעזוב את עיסוקיהם ולפלוש לבית העלמין. ממילא חדלו עיסוקיהם לפרנסם ורבים מהם שבתו ממלאכה מכל וכל.

יתרה מזו, התיקונים בסדרי הקבורה נבעו מנורמות התרבות והממשל האירופיות ולא מטעמים כלכליים, אך לכל אורכה של הפרשה בולטות משמעויותיה הכלכליות. אם כן, שינוי סידורי הקבורה גרם לעוד פגיעה בכיסם של יהודי העיר, הן כפרטים והן כציבור המאוגד בקהילות. לא רק ריכוז הסמכויות מול ביוזרן עמד על הפרק, ולא רק מתח בין נורמות מודרניות ללא־מודרניות, אלא בעיקר השאלה היסודית: כמה תעלה קבורת מתים ומי יהנה מבחינה כלכלית מאסונן של משפחות הנפטרים. לא דנו כאן בהבטים הכלכליים של פעולת ה'חברה קדישא' בשתי הקהילות כי אין בידנו תיעוד על כך. ייתכן שדין מעין זה היה מצייר תמונה לא מרנינה. עם זאת, ברור שהציבור המקומי ומנהיגיו העדיפו דרך זו של ניהול ענייני הקבורה ולא את הדרך שהציע הממשל החדש. סעיף זה היה ככל הנראה רווחי יחסית לקופת הקהילות, שאם לא כן היו הוועדים ששים להיפטר ממטלה זו, ולפחות לא היו נאבקים בחירוף נפש שכזה לקיימה בידיהם. גם היהודים כציבור העדיפו לשמור את הכנסות הקבורה בידיהם ולא למסור לעירייה או לחוכר גוי של שירותי לוויית. הסכם הפשרה שיקף מן הסתם את האמת הכלכלית שמאחורי הפעלת שירותי הקבורה. העירייה רצתה להגדיל את הכנסותיה ולכן התכירה את שירותי הקבורה. ואולם, היה עליה לפצות את הזכיון בגין הלקוחות שהוצאו מידי. היהודים היו מוכנים לשלם כופר כדי לשמור את שירותי הקבורה בידיהם. בסופו של דבר הוטל עול כספי נוסף על הקהילות, כלומר על הציבור היהודי כולו, ועול זה היה יכול להתפרש בנקל כסחיטה שיוזם הממשל החדש ולהוסיף על תחושת הדחיקה הכלכלית.

עם המעבר לשלטון קולוניאלי הלכה והצטברה בקרב יהודי תוניס מרידות, בעיקר על רקע כלכלי. מן הסתם היא חיפשה לה פורקן. ואולם, תקרית הלוויית לא היתה תוצאה הכרחית של הלכי הרוח בקרב הציבור היהודי הרחב. קשה להאמין שהפלישה ההמונית לשטח בית העלמין היתה ספונטנית. משרד החוץ הצרפתי קבע שמלבי המהומות היו יהודים איטלקים, טענה שכאמור אינה מקובלת עלינו. לעומת זאת, שני הפקידים הצרפתים המקורבים ביותר לזירה המקומית, סגן ראש העיר דובו והנציב העליון מאסיקו, תמכו בפרשנות אחרת ותלו את האשמה במארגנים אפשריים אחרים. דובו דיבר על רצונם של הרבנים ושל הקהילות להגן על אחוזותיהם. התוצאה הסופית של הפרשה מלמדת כאלף עדים שאכן זה היה האינטרס של ראשי הקהילות. קשה להאמין אפוא שלא מחוגים אלה בא העידוד העיקרי להתנגדות, שהרי הם עמדו להיות הנפגעים הגדולים מן התמורה. במערך הקהילתי בתוניס, כמו במקומות אחרים בצפון אפריקה ובקהילות יהודיות רבות אחרות בעולם, היתה 'החברה קדישא' אגודה פנימית בעלת עוצמה. כוחה היה גדול לא רק בטיפול בנפטרים, אלא גם בדאגה למשפחותיהם. ידוע לנו לפחות מקרה אחד סמוך לאותה תקופה שבו הרהיבה 'החברה' עוז וניסתה להתקומם מול מעשי עושק של אחד מן הקאידים לבית שמאמא.¹⁰⁰ מותר לשער שידם של ראשי החברה

היתה בליבוי הציבור היהודי הרחב לכדי התפרצות ומעשי אלימות. בהקשר זה יש משמעות לעובדה שראש הקהילה החדש, שקטע את מסורת המינויים של בני שמאמא לתפקיד, היה מיכאל וזאן, שכינה שנים אחדות לפני כן כראש 'החברה'.¹⁰¹

הנציב העליון מאסיקו הרחיב כזכור את הדיבור על המניע התרבותי שעמד לפי הבנתו מאחורי ההתפרעות. הסבר זה בוודאי ניתן להחיל על הרבנים ועל אנשי 'החברה קדישא', שהיו אמורים להיפגע פוליטית וחומרית מן השינויים שיזמו הרשויות. לערעור האוטונומיה היהודית נתלו לחצים לשינוי ערכים שפגעו בציפור נפשה של המנהיגות השמרנית והיא לא היתה מוכנה להסכים לכך. השינויים המוצעים בסדרי הקבורה פגעו בראשי הקהילות, ובייחוד במסורתיים שבהם, מבחינה נפשית ומורלית כאחד. מצב רוחם שיקף את מצב צאן מרעיתם, ובכך אולי טמון לוו ההסבר לממדים המפתיעים של ההתפרעות היהודית. דווקא בפרשה זו היה קשר בין העילית לציבור ולא היה קשה לראשי הקהילות לעורר את ההמון לפעולה.

דומה שלא רק רבנים ושמרנים תמכו בעמדת הקהילות במאבק על סדרי הקבורה. קולם של המשכילים המתונים, מסוגו של שלום פלאח, אינו עולה מן העדויות שעלה בידנו לאסוף מתקופת התקריט עצמה, אך אין ספק שהוא ובני חוגו ניצבו שכם אחד עם אנשי 'החברה קדישא'. המרירות שהצטברה אצלם כבר לבשה פנים ברורות למדי של חשדנות כלפי הצרפתים וכלפי 'שמש הציוויליזאציה' שלהם. בד בבד הלכה והתחדדה אצל פלאח החשדנות כלפי ההשכלה היהודית ברוח המערבית, כפי שייצגה כ"ח באמצעות מנהל בית הספר שלה בתוניס, דוד קאזס. פלאח סבר שגישה זו מפוררת את האחדות הקהילתית הישנה והורסת את התרבות היהודית. אמנם, אינטלקטואלים מקומיים מסוגו היו בודדים וקולם חלש, אבל בקרבם צמחו ניצניה של תפיסה לאומית יהודית שעיקרה חיזוק האוטונומיה התרבותית והפוליטית של הקהילות.¹⁰² בכתבה ששלח ל'המליץ' שנה לאחר תקריט הלוויות ביטא פלאח את עמדתו בפרשה זו. בשנה שחלפה מאז התקריט נכנסו התיקונים בתחום השחיטה העירונית לשלב מואץ, ופלאח כך את סוגיית הקבורה בסוגיית בית המטבחים:

עוד בכלל החקים המעיקים יש שני חקים אשר הפכו משרש את מצב קהלות היהודים פה... ושני החקים הם פרעון המס מן המתים (ע"ז [-על זה] נקרא פרעה) ומכס השחיטה בבית המטבחים של הממשלה, והוא, כי חק חקקו לנו קדמונינו ליסד בית מטבחים ע"ש (-על שם) הקהלה ולחוסף על שטר ההכשר איזה סך, והריוח העולה מזה יהיה לעניים ולחולים ולכל אשר מטה ידו, וכן קופת 'בית החיים', כי במות אדם עשיר ובעל נכסים יתן סך הגון בעד קבורתו, והעני לא ישלם מאומה כי הרוח המעלה מן העשיר יוציאו על העני, א"כ (-אם כן) היו שתי הקופות האלה למעין לא אכזב לכל קשי יום ומר נפש לרוות מהם את צמאונם.¹⁰³

כתבתו של פלאח עסקה ברובה בנוק שהמיט הכיבוש הצרפתי על האוכלוסייה הילידה בכלל ועל היהודים בפרט. בדברי הקדמה אלה הוא הדגיש את החשיבות החברתית של הסדר

101 הוא היה בתפקיד זה בשנים 1874-1879. ראו: אברהמי (לעיל, הערה 7), עמ' 75, הערה 83.

102 ראו המחקרים המצוינים לעיל, הערה 13.

103 המליץ, 1888, גיליון 89.

האוטונומי הישן והתקין שהצרפתים הלכו ומוטטו. פלאח ניצל כדרכו את המתח בין הציפיות מן הנאורות האירופית לבין מעשי השלטונות הקולוניאליים בפועל, והמשיך בסרקום: 'אולם העת החדשה בראה לה חדשה במשטר הנקיות וההתכבדות, ותנתן דת בתונס לכבד את המתים בעגלת צב שחורה וסוסים מיוזנים, והמת אל קברו יובל בשלום "בכבוד חמורים" וחלף הכבוד הזה ישלם סך הגון לאוצר הממשלה או המוסד'. אחרי שקרע מבחינתו את מסווה הצביעות הכלכלי העומד מאחורי התקנות החדשות, הציג המשכיל העברי את גרסתו להתפתחות הסכסוך בין השלטונות לאוכלוסייה הילידה סביב עניין הקבורה, החל במוסלמים וכלה ביהודים:

ובצאת החוק הזה עמדו הישמעאלים וידברו בשער משפט ויוכחו כי החק הזה יחלל כבוד דתם והוא נגד תנאי אחד מהתנאים אשר בין הצרפתים והישמעאלים (?) החוסים בצלם, ובוה יכלו להציל את מתייהם מכבוד החמורים. אך היהודים חכו עד עת קץ ובבוא יום הפקודה קברו את מתייהם ביד רמה, ונקשרו בקשר אמיץ שלא לתת המס הנ"ל, יען כי גורם היזק לעני ונוגע ג"כ (=גם כן) בענפי הדת. ובכן כל החנויות סגרו על מסגר שלשת ימים וגם בתי הבאנק ובתי המסחר הגדולים, עד שנעשתה פשרה בין היהודים והממשלה.

פלאח לא הרחיק על הפרשה, בהסבירו לקוראים שהעניין כבר הסתיים בשנה שעברה. ואולם, דבריו מעידים בבירור על הסתייגות עזה של החוג שהשתייך אליו, זה של המשכילים העברים, מן התיקונים הללו. הם פגעו לדבריו באוטונומיה של הקהילה וביכולתה לקשור את מעמדותיה השונים אלה לאלה ולספק סעד לענייה. בין יוזמי ההתקוממות של הציבור היהודי, שלדברי נשיא בית הדין הצרפתי התחמקו מעונש, אולי לא נפקד גם מקומם של כמה מן האינטלקטואלים הללו.

מבין אנשי הציבור היהודים שנזכרו בפרשה רק שניים נזכרים כמי שתמכו בעמדת השלטונות מראשיתה: ריימונד וולנסי ואיזאק סזאנה, נציגי המושבות האירופיות בעיריית תוניס. אם גורמי ההנהגה שדנו בהם עד עתה ייצגו את השדרה הילידית בחברה הקולוניאלית המתגבשת בתונים, וולנסי וסזאנה ייצגו את השדרה האירופית שלה. מדובר בשני אישים מן העילית של הגרמניה, עילית שבמהלך דור או שניים לפני הכיבוש הקולוניאלי שיקמה את הזיקה שלה לקהילות אירופה הדרומית (ליוורנו ומרסיי) ואנשיה ניסו להשתלב עתה לחלוטין בשכבת המתיישבים האירופים.¹⁰⁴ וולנסי וסזאנה נהגו על פי הדפוס המקובל אצל משכילים יהודים במערב אירופה: צידדו במודרניזציה של השירותים העירוניים, בריכוז הסמכויות בידי הרשויות, וכיצא באלה. דרך אגב, במשפחת וולנסי מסתמן פער דורות, משום שאביו של ריימונד, גבריאל וולנסי, מילא תפקיד במאמץ לבטל את החלת הסדרים החדשים על הקהילות.

שכבת ההנהגה של הציבור היהודי השתייכה אפוא לשדרות שונות בחברה הקולוניאלית ואנו רואים שעמדותיה במלחמת התרבות לא היו אחידות. אין בהכרח חפיפה בין נטייה

Y. Tsur, 'Haskala in a Sectional Colonial Society. Mahdia, (Tunisia) 1884', *The Sepharadi and Middle Eastern Jewries. History & Culture in the Modern Era*, ed. H.E.

Goldberg, Bloomington 1996, pp. 146–167

להשכלה לבין תמיכה בשינוי סידורי הקבורה, ולפי השערתנו, משכילים צעירים בעלי תרבות מערבית ומעמד אירופי תמכו בשינוי ואילו משכילים מקומיים שללו אותו. מעניינת ביותר עמדתו של דוד קאזוס בפרשה זו. קאזוס ייצג שדרה קולוניאלית שלא נזכרה עד כה, זו של המתמערבים בעלי המעמד המשפטי הילידי. הוא נולד בתטואן שבמרוקו והיה מן החניכים הראשונים של רשת כ"ח בצפון אפריקה שנשלחו ללמוד בצרפת. כל חינוכו הגבוה היה בשפה הצרפתית והיא הפכה לשפת התרבות העיקרית שלו. מבחינה פוליטית הוא הזדהה עם צרפת ושאף לקבל אזרחות צרפתית. קאזוס חי למעשה בשני עולמות. מצד אחד, הוא היה שותף למאפיינים המכריעים של אנשי השדרה הילידית – הוא היה בן בית בתרבות הערבית-היהודית והיה נתין של מרוקו. מצד אחר, הוא היה שותף למאפיינים חשובים של אנשי השדרה האירופית: הוא היה ספוג בתרבות הצרפתית ויכול היה להתקדם בנקל במערכות הארגון והכלכלה האירופיות. הוא ופלאח היו שניהם משכילים יהודים מצפון אפריקה. ואולם האחד, פלאח, עבר את המודרניזציה בתרבויות המקור שלו, הערבית-היהודית והעברית, ואילו קאזוס הפך את הלשון הצרפתית לשפת התרבות והמודרניזציה העיקרית שלו (אף שידע היטב גם עברית). זה, בעיקרו של דבר, הגורם המפריד בין משכיל המשתייך לעלילת האינטלקטואלית של השדרה הילידית לבין המשכיל המתמערב. אמנם, גם המתמערב שייך מבחינה משפטית לאגף הילידי של החברה הקולוניאלית, אך מבחינה תרבותית וכלכלית הוא בן בית בשתי השדרות, הילידית והאירופית.

אם יש אדם בשכבת ההנהגה של יהודי תוניס באותה תקופה הראוי לכינוי משכיל רדיקלי הרי שקאזוס הוא האיש. וולנסי, סזאנה ודומיהם לא היו אינטלקטואלים, אלא בעלי מקצועות חופשיים ואנשי עסקים. הם צידדו בתיקונים ברוח מערבית משום שנהגו להזדהות בדרך כלל עם האירופים ועם עולם הערכים שלהם. קאזוס היה אינטלקטואל, מחנך ואיש ציבור בכל רמ"ח אבריו, וגם גיבש לעצמו משנה סדורה ביחס לתוכנית התיקונים היהודית. הוא תמך במתן חינוך מערבי מובהק לנוער היהודי, בעידוד הפרודוקטיביזציה שלו ובטיפוח נאמנותו למעצמה הקולוניאלית. מגמתו היתה שילובית מובהקת, ברוח חילונית, ללא סממנים יהודיים מיוחדים. מבחינה זו, כאמור, הוא תאם את הדגם של ההשכלה הרדיקלית באירופה וגילם טיפוס שונה לחלוטין מזה של פלאח. אין ספק שקאזוס תמך במודרניזציה של השירותים העירוניים, בצמצום האוטונומיה של היהודים וברענון גמור של הנהגתם, אך לא מצאנו שגינה את התנהגות ראשי הקהילות והציבור היהודי בפרשת הלוויות. כמו הנציב מאסיקו ופקידים צרפתים רבים אחרים, גם הוא פקפק בשלב זה באפשרות שהאוכלוסיות המקומיות יסתגלו במהירה לגורמות האירופיות. מבחינה זו ודאי לא מצא טעם לחוץ על היהודים בתחום הרגיש במיוחד של הטיפול במתים דווקא, מה עוד שהפן הכלכלי של הויכוח בוודאי לא נעלם מעיניו. כמשכיל רדיקלי היו לקאזוס ציפיות גדולות מן השלטונות, אך כגודל הציפיות כן גודל האכזבה. ריגוזו העיקרי הופנה בשלב זה כלפי הפקידות הקולוניאלית. זו, לדעתו, לא טיפלה כראוי בענייני המיעוט היהודי: לא הפסיקה את אפליית היהודים והזניחה את הרפורמות החשובות באמת למודרניזציה שלהם – בארגון הקהילתי ובחינוך. הוא גם חרד מהופעתם של ניצני האנטישמיות בקרב המתיישבים. כל אלה נראו לו חמורים הרבה יותר מן ההתפרצות העממית סביב הפגיעה בקודשי ישראל.

גם המתמערב היהודי, כמו המשכיל המקומי פלאח, היה מאוכזב אפוא מן המעבר של יהודי תונים לשלטון קולוניאלי. עם זאת, אין להשוות את אכזבותיהם: את המשכיל המקומי פלאח היא הובילה למחשבות על בעיות היסוד שהביאה 'שמש הציוויליזאציה' לאדמה אפריקה, ואילו המתמערב קאזס המשיך להזדהות עם השלטון הצרפתי לחלוטין ורק מתח ביקורת על אורחותיו.

הרקע לתקרית הלוויות ומניעה מלמדים שבעידן הקולוניאלי הלכו היהודים ונתפסו כחלק מן האוכלוסייה המקומית. ואולם, כמיעוט עם לובי יהודי במטרופולין ועם היסטוריה מיוחדת של קשרים עם אירופה, היו למיעוט היהודי גם מסלולי התפתחות אחרים, שונים מאלה של המוסלמים. בד בבד עם ההשתייכות הילידית גם התקדמו מסלולי התפתחות אלה, למשל התרחבות החינוך המודרני של כ"ח בקרב הנוער והתפתחות העיתונות והספרות היהודית-הערבית. לתקרית הלוויות היה תפקיד שלילי בתחום זה. מצד אחד, הצרפתים למדו מן ההתנגדות העזה של הקהילות שרוב היהודים מעוניינים לשמור על מסורותיהם המקומיות ואינם מנצלים את ההזדמנות שהוענקה להם כביכול לעלות על עגלת התרבות האירופית. במונחיה הבוטים של הדיכטומיה הקולוניאלית – היהודים ביקשו להישאר ילידים. מצד אחר, ההסבר שנקלט במשרד החוץ, כאילו עומדים מאחורי ההתפרצות אינטרסים איטלקיים פוליטיים מסוכנים, גרם לחשש מפני קידומו של מיעוט הפכפך זה. אכן, תוניסיה היתה שטח חסות ולא מחוז המסופח למטרופולין כמו אלג'יריה, ואיש לא חלם על העברתם של היהודים לשדרה האירופית במחיצו אחד, כפי שנעשה באלג'יריה. ואולם, נעשו מאמצים נמרצים להחיל על יהודי תוניסיה את דגם הארגון הקהילתי המודרני שפותח בצרפת והועתק לאלג'יריה – הדגם הקונסיסטורי. אחרי תקרית הלוויות לא רצו עוד בכירי משרד החוץ לשמוע על כך. היהודים הוכיחו, מבחינתם, שאין הם אוכלוסייה קרובה ואוהדת, אלא ציבור שאיבי צרפת יכולים להטותו בנקל לכיוונם. מקומם אפוא בשדרה הילידית, ללא זכויות מיוחדות.¹⁰⁵ מובן שקו מחשבה זה עלה בקנה אחד הן עם נטיות קולוניאליסטיות הן עם הלכי רוח אנטישמיים. תקרית הלוויות גרמה אפוא לעיכוב שקשה להפריז בחשיבותו במודרניזציה של הארגון הקהילתי של יהודי תוניסיה. תוכנית לכינון קונסיסטוריה ליהודים המקומיים כבר היתה מוכנה ואפילו נכנסה לתהליכי אישור, אך נפלה בשל הרושם הקשה שהשאירה ההתפרצות היהודית. השינוי בתחום חשוב זה התעכב כמעט שנות דור. רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, ועל רקע שיקולים הקשורים למאבק עם איטליה – כלומר דומים לאלה שבלמו את הפגנת היחס החיובי ליהודים ב-1887 – שבו שלטונות הפרוטקטורט לדון ברפורמה הקהילתית ואישורה.